

Kerk&co.

Zicht op kerktorens

Een inventarisatie van
kerktorens in Nederland

IN OPDRACHT VAN
**PROGRAMMA TOEKOMST
RELIGIEUS ERFGOED**
OKTOBER 2024

Toekomst
religieus erfgoed

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Voorwoord

Nederland kent meer dan 3000 kerktorens. Als baken in de stad, als herkenningspunt van afstand voor elk dorp. Wat een rijkdom kent ons land. En tegelijk, wat een opgave.

Deze rapportage staat bol van informatie over de kerktorens in Nederland. Waar staan ze, wat is hun geschiedenis en hoe staan ze erbij?

De afgelopen jaren is er veel aandacht geweest voor de kerkgebouwen in Nederland. Zij zijn geteld, geïnventariseerd, en er zijn kerkenvisies verschenen waarin de stand van zaken wordt beschreven over de kerkgebouwen. Met deze kerkenvisies is er vaak ook contact gelegd tussen betrokkenen rondom een kerkgebouw: Eigenaren, gemeenten, gebruikers en omwonenden om zo samen te kijken naar de toekomst van de kerkgebouwen.

Hoewel kerkgebouwen en kerktorens vaak letterlijk verbonden zijn, waren de kerktorens niet geïnventariseerd. Tot nu toe waren ze nog onderbelicht gebleven. Daar komt bij dezen verandering in.

Met deze inventarisatie is duidelijk geworden wat een veelzijdigheid aan kerktorens er is in Nederland, maar tegelijk vormt zich een vraag over de toekomst. Want wat is de toekomst van kerktorens in Nederland? Hoe blijven kerktorens in stand? En is dat nodig? Hoe kunnen kerktorens goed gebruikt worden? Ook als de religieuze bestemming van het kerkgebouw verandert?

Deze inventarisatie is een eerste stap in de richting van antwoorden op deze vragen. Een spannende zoektocht langs onderhoud, veiligheid, financiën en exploitatie.

Samenvatting

In deze samenvatting zijn de belangrijkste conclusies en aanbevelingen uit deze rapportage op een rij gezet. Ook wordt de werkwijze kort toegelicht.

In deze rapportage worden de resultaten gedeeld van:

- een inventarisatie van niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik;
- een inventarisatie van niet rijksmonumentale kerktorens met niet religieus gebruik
- een eerdere inventarisatie van rijksmonumentale kerktorens;
- een niet representatieve peiling onder geloofsgemeenschappen, gemeentes en stichtingen.

Van de kerktorens is zoveel mogelijk vastgelegd welke torensoort ze hebben, welke positie t.o.v. kerkgebouw, welke omvang en welke datering ze hebben. Ook is gekeken naar eigendomssituatie en bouwkundige en financiële staat.

Aantallen

Alle cijfers samen geven het beeld dat ongeveer 50% van de kerkgebouwen een kerktoren heeft. Dit betekent dat er ongeveer 3500 kerktorens in Nederland zijn. Hierbij zijn de niet rijksmonumentale kerktorens waar het kerkgebouw niet meer aanwezig is, niet meegeteld.

Het is aan te bevelen om nader onderzoek te doen naar niet rijksmonumentale kerktorens zonder kerkgebouw. Ook zou het goed zijn om de inventarisatie naar niet rijksmonumentale kerkgebouwen met een andere functie te voltooien, zodat een nog scherper en completer beeld ontstaat van de niet rijksmonumentale kerktorens.

Datering

Van de niet rijksmonumentale kerktorens zijn de meeste (49%) gebouwd in de periode 1950-1999. Dit is de periode van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Ook de periode daarvoor, 1900-1949 is een periode waarin een groot aantal niet rijksmonumentale kerktorens te dateren is.

Geografisch

Provincie Zuid-Holland telt de meeste kerktorens, gevolgd door Gelderland. De provincie Flevoland heeft de minste torens. Dit was enigszins te verwachten door het veel kortere bestaan van de provincie Flevoland. Van de oudere provincies heeft Drenthe de minste kerktorens.

Eigendom

De uitkomsten uit de peiling zijn niet representatief, maar geven een aanknopingspunt voor verder onderzoek. Uit de peiling blijkt dat 44% van de kerktorens in eigendom is van de geloofsgemeenschap. De meerderheid is van de burgerlijke gemeente (53%) of van een stichting (35%). Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens.

Bij de rijksmonumentale kerktorens blijkt uit gegevens van het kadaster dat het grootste deel van de kerktorens in bezit is van een kerkelijke organisatie (59%). Daarnaast is 21% in eigendom van een publiekrechtelijke rechtspersoon zoals de burgerlijke gemeente. Van 15% van de kerktorens is een stichting de eigenaar. Een klein gedeelte is in handen van een besloten vennootschap (bijvoorbeeld een onderneming) (3%), of in particulier bezit (1%).

Het zou goed zijn voor de toekomst van kerktorens om de eigendomssituaties van alle kerktorens uit te zoeken, vooral van de niet rijksmonumentale kerktorens. Het wordt dan nog meer helder welke eigenaren er zijn. En het maakt het makkelijker om samen met de eigenaren verder te werken aan een toekomst voor de kerktorens.

Onderhoud

73% van de ondervraagde organisaties uit de peiling geeft aan dat de kerktoren goed is onderhouden. Een klein deel (7%) van de ondervraagde organisaties geeft aan 'dringend' bouwkundige ondersteuning nodig te hebben. Deze groep heeft het meest behoefte aan bouwtechnische kennis. Daarna volgt kennis over veiligheidsaspecten, subsidies en regelgeving.

Het is aan te bevelen om verder onderzoek te doen naar de onderhoudsstaat van kerktorens. Als follow-up op deze inventarisatie is verdere kennisuitwisseling voorzien rond de thema's: onderhoud, exploitatie en veiligheid & verzekeren. Resultierend in actuele handleidingen voor deze drie belangrijke thema's voor eigenaren en exploitanten van kerktorens.

Kosten

12% van de ondervraagde organisaties uit de peiling heeft dringend behoefte aan financiële ondersteuning en 22% heeft dit misschien nodig. Zonder financiële ondersteuning verwacht deze groep vervolgschade aan het casco van de toren (10%), zoals problemen aan het voegwerk, metselwerk en dakbedekking. 6% kan de veiligheid en toegankelijkheid van de toren niet meer garanderen. 2% heeft te maken met verzakking. Verder (7%) worden diverse gevolgen genoemd zoals verrotte balklagen, zwam en achterstallig schilderwerk.

Toekomst

De meeste ondervraagden uit de peiling zien de toekomst van hun kerktoren neutraal in (62%), 33% ziet de toekomst rooskleurig in, en 5% maakt zich zorgen over de kerktoren. Nogmaals, dit zijn de uitkomsten van een bescheiden peiling onder enkele geloofsgemeenschappen, stichtingen en gemeentes. Nederland blijkt rijker aan kerktorens dan menigeen in eerste instantie denkt. Het aantal kerktorens is groter dan gedacht. En de opgave rondom de kerktorens is (daarmee) ook groter. Ook is er een enorm verschil tussen de onderhoudsopgave van een rijksmonumentale grote kerktoren, en een kleine, vrij nieuwe kerktoren. Meer informatie over de mogelijkheden voor advies en financiële ondersteuning zal kerktoreneigenaren kunnen helpen.

Inhoud

Voorwoord	03		
Samenvatting	04		
1 Inleiding	09		
1.1 Aanleiding tot de inventarisatie	09		
1.2 Waarom deze inventarisatie?	09		
2 Werkwijze Inventarisatie	10		
Terugblik op kerktorens door de eeuwen heen	10		
2.1 Uitgangspunt van de inventarisatie	10		
2.2 Afbakening van de inventarisatie	10		
2.2.1 Selectie denominaties	10		
2.2.2 Selectie op basis van gebruik	10		
2.3 Welke gegevens over de kerktorens zijn geïnventariseerd?	11		
2.4 Peiling onder geloofsgemeenschappen, gemeentes en stichtingen	15		
3 Functie, betekenis en geschiedenis van de kerktoren	18		
3.1 Terugblik op kerktorens door de eeuwen heen	18		
3.2 Eigenaarschap	18		
3.3 Rijksdriehoekmeting	18		
3.4 Semafoor	19		
3.5 Klok	19		
3.6 Torenuurwerk	20		
3.7 Identiteit	20		
3.8 Romaanse kerken en torens	21		
3.9 Gotiek	22		
3.10 Renaissance en Maniërisme	22		
3.11 Classicisme	24		
3.12 Neo-stijlen	24		
3.13 Wederopbouw	26		
3.14 Post 65	28		
4 Klinkend erfgoed	29		
4.1 Signaalfunctie	29		
4.2 Carillons	29		
4.3 Van wie is de luidklok?	29		
4.4 Laat de klokken luiden	30		
4.5 Het carillon als statussymbool	30		
4.6 Uurwerken als stille component van het klinkend erfgoed	30		
5 Van wie is de kerktoren?	31		
5.1 Eigendomsgegevens en peiling	31		
5.2 De plaatselijke overheid	32		
5.3 De Rooms Katholieke parochies	32		
5.4 De Stichtingen	32		
5.5 Rijksmonumentaal eigendom	33		
5.6 Conclusies eigendom	33		
5.7 Aanbeveling: Verder onderzoek naar eigendom	33		
6 Hoeveel kerktorens zijn er in Nederland?	36		
6.1 Tellingen van kerktorens, rijksmonumentaal en niet rijksmonumentaal	36		
6.2 Aanbeveling voor verder onderzoek hoeveelheid kerktorens	36		
7 Welke kerktorens zijn er in Nederland?	38		
7.1 Monumentale status	38		
7.2 Welke soorten kunnen we onderscheiden?	38		
7.3 Hoe zijn de kerktorens gepositioneerd t.o.v. het kerkgebouw?	40		
7.4 Hoe groot zijn de kerktorens?	42		
8 Wanneer zijn de kerktorens gebouwd?	46		
9 In welke denominatie zijn de meeste kerktorens te vinden?	51		
9.1 Aanbeveling voor verder onderzoek naar ter zijde gelegde stromingen en denominaties	51		
10 Waar staan de kerktorens?	53		
10.1 Geografische verdeling kerktorens over het land	53		
11 Hoe is de staat van onderhoud van kerktorens?	55		
11.1 Wat is de onderhoudsstaat van de kerktoren?	55		
11.2 Hebben kerktoren eigenaren ondersteuning en advies nodig?	56		
12 Wat kost het onderhoud van een kerktoren?	61		
12.1 Kerktorens in restauratie	61		
12.2 Wat zijn de jaarlijkse kosten van onderhoud aan kerktorens?	64		
12.3 Hebben eigenaren behoefte aan financiële ondersteuning?	64		
12.4 Wat zijn de gevolgen voor kerktorens als er geen financiële ondersteuning is?	66		
13 Hoe zien kerkeigenaren de toekomst van hun kerktoren?	67		
14 Wat zijn mogelijkheden voor ander gebruik van kerktorens?	69		
14.1 Hoeveel kerktorens hebben een ander gebruik?	69		
14.2 Welke categorieën ander gebruik zijn er?	70		
14.3 Welke datering hebben de kerktorens met ander gebruik?	72		
14.4 Voorbeelden van herbestemde kerktorens	73		
Bijlagen	80		
Literatuurlijst	82		
Colofon	83		

De Haagse toren

➤ 1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot de inventarisatie

Deze inventarisatie van kerktorens is gedaan in opdracht van Programma Toekomst Religieus Erfgoed / Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE). In een eerder stadium zijn gebedshuizen geïnventariseerd in het project **Kerken Tellen**. Kerken Tellen (2021) was een project binnen het programma Toekomst Religieus Erfgoed in het kader van de kerkenvisies. Een inventarisatie van de kerktorens in Nederland is een logische vervolgstap.

Maar ook in de toenemende (politieke) interesse voor de kerkgebouwen en -torens ligt een aanleiding. Want er leven zorgen over de instandhouding van kerktorens. Hierbij is het van belang om te weten hoe de situatie van kerktorens is. Wat is de bouwkundige staat, hoe gaat het met het onderhoud, zijn de kosten nog op te brengen door de eigenaren? De afgelopen jaren zijn in veel gemeentes kerkenvisies gemaakt. Hierbij richtte de aandacht zich vaak vooral op de kerkgebouwen. Het is goed om hier nu expliciete aandacht voor de kerktorens te hebben.

En tenslotte speelde ook het 600-jarig bestaan van De Haagse toren een rol. Het voorbereiden van activiteiten voor het bereiken van deze respectabele leeftijd van De Haagse toren zette aan het denken over andere kerktorens in Nederland.

1.2 Waarom deze inventarisatie?

De inventarisatie die nu is gedaan is een inventarisatie van gegevens van niet rijksmonumentale kerktorens in aanvulling op bestaande gegevens over rijksmonumentale kerktorens. De rijksmonumentale kerktorens waren reeds in beeld bij de RCE. Deze gegevens zijn in 2017 door Ronald Stenvert en Feyoena Grovestins van BBA Utrecht uit de toenmalige registerdata (2016) gefilterd. De resultaten van deze inventarisatie worden besproken in Hoofdstuk 5 en verder. Hierbij worden zowel de gegevens van de rijksmonumentale als de gegevens van de niet rijksmonumentale kerktorens besproken.

Waar in deze rapportage gesproken wordt over kerktorens, gaat het over rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens samen. Hierbij gaat het om kerktorens met religieus en met ander gebruik. Op andere plaatsen is duidelijk aangegeven of het om specifiek rijksmonumentale of niet rijksmonumentale kerkgebouwen gaat en met welk gebruik.

De doelstelling van deze inventarisatie is zicht te krijgen op de eigendomssituatie van kerktorens, op de gebruiks- en instandhoudingsproblematiek, de bouwkundige en financiële situatie, de datering, de omvang en de hoofdsoort van de kerktorens. Met dit betere zicht kan ook beter geacteerd worden op de toekomst van kerktorens in Nederland.

2 Werkwijze inventarisatie

2.1 Uitgangspunt van de inventarisatie

Deze inventarisatie bestaat feitelijk uit 4 onderdelen:

- 1 Een inventarisatie van **niet rijksmonumentale kerktorens**;
- 2 Een inventarisatie van **niet rijksmonumentale kerktorens met ander gebruik**;
- 3 Een **peiling onder kerkeigenaren** over hun kerktoren, met daarbij aandacht voor de eigendomssituatie, onderhoud & financiën;
- 4 Een eerder gedane inventarisatie van **rijksmonumentale kerktorens incl. kerktorens met ander gebruik**, die nu is uitgewerkt.

Er is, zoals gezegd in 1.1, met deze inventarisatie voortgebouwd op de resultaten van het eerdere onderzoek 'Kerken tellen' van de RCE. De hierin beschreven niet rijksmonumentale kerkgebouwen vormen de basis voor de inventarisatie van niet rijksmonumentale kerktorens. Ook is de nu vergaarde informatie in opzet vergelijkbaar met de eerdere inventarisatie. Dit maakt het mogelijk dat de gegevens van rijksmonumentale kerktorens en niet rijksmonumentale kerktorens met elkaar gecombineerd kunnen worden zodat er een algemeen landelijk beeld ontstaat. Zo is er een nieuwe set aan informatie ontstaan met alle gegevens van rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens.

2.2 Afbakening van de inventarisatie

2.2.1 Selectie denominaties

Deze inventarisatie omvat het grootste deel van de bestaande kerktorens in Nederland. Het was vanwege kosten en tijd niet mogelijk om in deze inventarisatie alle kerkgebouwen in Nederland te onderzoeken. Daarom is er samen met de RCE een zorgvuldige selectie gemaakt.

De niet rijksmonumentale kerkgebouwen van huidige denominaties waarbij het te verwachten is dat er een kerktoren is, zijn geselecteerd om te onderzoeken op kerktorens. De niet rijksmonumentale kerkgebouwen van denominaties waarvan het te verwachten was dat er geen kerktoren aanwezig was, zijn voor dit onderzoek ter zijde geschoven. De vooronderstelling voor deze selectie was dat denominaties als Jehova's Getuigen, Doopsgezinden en Remonstranten, Vrijzinnig, Evangelisch, Nieuw Apostolisch, Leger des Heils en Internationale geloofsgemeenschappen vrijwel geen kerktorens zouden hebben.

Omdat binnen geloofsrichtingen zoals Christelijk Gereformeerd, Gereformeerde Gemeente, Nederlandse Gereformeerde Kerken, Oud Gereformeerd verondersteld kon worden, dat hier mogelijk minder vaak kerktorens zijn, is hier voor de zekerheid een steekproef uitgevoerd. In deze steekproef is gekeken of er kerktorens aanwezig waren.

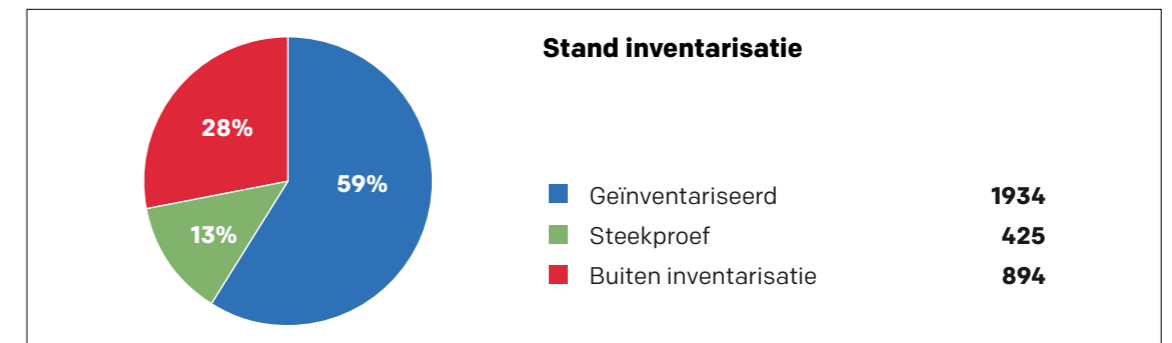
2.2.2 Selectie op basis van gebruik

In eerste instantie richt deze inventarisatie zich op kerkgebouwen met een religieus gebruik. Er is echter ook een inventarisatie gedaan naar de kerkgebouwen met een andere dan een religieuze functie. Ook hier is een selectie gemaakt. Van elke nieuwe functie is een deel van de niet

rijksmonumentale kerkgebouwen geselecteerd om te onderzoeken. In totaal is 50% van de niet rijksmonumentale kerkgebouwen met een andere functie onderzocht, verdeeld over Nederland, en verdeeld over de verschillende nieuwe functies.

Er zijn in deze inventarisatie 1934 niet rijksmonumentale kerktorens onderzocht. Dit is 59% van de totale database met 3254 niet rijksmonumentale kerkgebouwen met een religieus gebruik. Daarnaast is er, op basis van de hierboven beschreven selectie, een inventarisatie gedaan waarbij 425 kerkgebouwen zijn onderzocht uit de denominaties waar weinig kerktorens verwacht werden. Dit is 13% van de gehele database van kerkgebouwen. 894 niet rijksmonumentale kerkgebouwen zijn voor deze inventarisatie volgens bovenstaande selectiecriteria buiten beschouwing gelaten, dat is 28% van de database met niet rijksmonumentale kerkgebouwen.

Vanuit de kerkgebouwen die een andere functie hebben (niet religieus), is 50% geïnventariseerd.

Vanuit de database Kerken tellen zijn 2350 rijksmonumentale kerkgebouwen geïnventariseerd, inclusief kerkgebouwen met een ander gebruik.

2.3 Welke gegevens over de kerktorens zijn geïnventariseerd?

De volgende gegevens van kerktorens in Nederland zijn verzameld en in een nieuwe database vastgelegd.

Per kerktoren is beschreven:

- **Torensoort**
- **Positie t.o.v. kerkgebouw**
- **Omvang**
- **Datering**
- **Monumentale status**
- **Evt. bijzonderheden**

Deze categorieën worden hieronder toegelicht.

Bij de **torensoorten** is onderscheid gemaakt tussen Toren, Klokkentoren, Geveltoren, Dakruiter en Vieringtoren.

- 1 **Klokkentoren**: een betonnen, stalen of bakstenen toren met luidklokken. Vaak open en bescheiden van omvang. Meestal geen interieur en trappen.

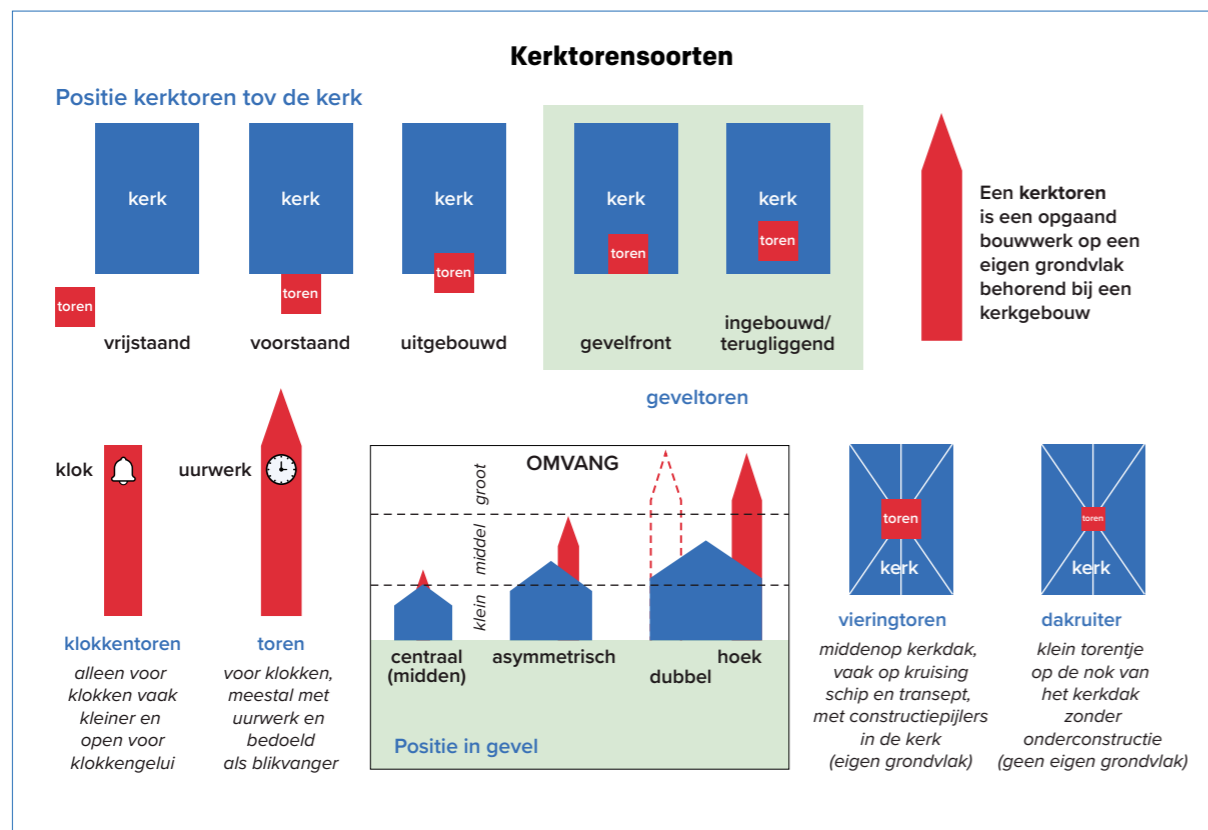

- 2 **Toren:** Een natuur-of bakstenen toren, met een interne structuur en trappen, en vaak een spits en een uurwerk.
- 3 **Geveltoren:** een toren die op de voorgevel staat en architectonisch een eenheid is met de gevel. Geen grondvlak, en vaak van hetzelfde materiaal als de gevel.
- 4 **Dakruiter:** een kleine toren die op het dak van het schip van de kerk staat.
- 5 **Vieringtoren:** een kleine toren die op de kruising van transept en schip van de kerk staat.

In deze inventarisatie zijn alleen de torens, klokkentorens en geveltorens opgenomen. De vieringtorens en dakruiters zijn wel ingedeeld, maar komen niet voor in de resultaten van deze inventarisatie. Deze torens zijn kleiner, hebben vaak geen eigen grondvlak in de zin van een eigen fundering en zijn minder identiteit dragend.

Daarnaast is aangesloten bij de werkwijze die de RCE in eerdere onderzoeken gevolgd heeft, om te zorgen dat de resultaten van onderzoek naar rijksmonumentale kerktorens en niet rijksmonumentale torens met elkaar gecombineerd kunnen worden. In de afbeelding hieronder zijn de kenmerken in 1 oogopslag te zien.

Torensorten, positie en omvang

Bij de **positie t.o.v. het kerkgebouw** is onderscheid gemaakt tussen (zie schema):

- vrijstaand
- voorstaand
- uitgebouwd
- gevelfront
- ingebouwd/terugliggend

Bij het kenmerk **Omvang** is onderscheid gemaakt tussen groot, middel en klein. Het gaat hierbij om globale inschatting op basis van de verhouding tussen kerkgebouw en toren. Een grote kerktoren steekt meer dan de helft boven het kerkgebouw uit, een middelgrote kerktoren steekt minder dan de helft boven het kerkgebouw uit, en een kleine kerktoren steekt niet of bijna niet uit boven het kerkgebouw.

De kenmerken waren niet allemaal even makkelijk te vinden. **Torensort, omvang** en **positie** is waar te nemen en zodoende goed te inventariseren. Maar als het gaat om **datering** wordt het al een stuk lastiger. Soms is de kerktoren ouder dan de kerk, of jonger. Dit vraagt een scherpe blik en vaak nader onderzoek.

Heilige Willibrorduskerk te Vlierden met bijzonder vormgegeven geveltoren, 1956, toren jonger dan de kerk

De **monumentale status** is vastgelegd en openbaar. Soms bleek een kerktoren toch rijksmonumentaal te zijn, terwijl het bijbehorende kerkgebouw deze status niet heeft. Bij het kenmerk **bijzonderheden** zijn kenmerken van kerktorens beschreven die opvielen. Bijvoorbeeld een kerktoren die een bijzondere vorm heeft, of anderszins een bijzondere architectuur, een als niet rijksmonumentaal aangemerkte kerktoren die toch een monumentenstatus blijkt te hebben. Of een kerktoren die inmiddels is gesloopt.

Heilig hart van Jezus te Vught, 1924

Heilige Lucas te Vlaardingen, gemeentelijk monument, 1869, inmiddels Stiltecentrum, eigendom van de gemeente

OLV van de Allerheiligste rozenkrans, klokkentoren element in de gevel, 1955

Voormalig Nederlandse Hervormde Westerkerk (1932) in Enschede en later Nieuw Apostolische kerk...

... sinds 2017 Kinderdagverblijf, toren gesloopt

De Wijngaard te Zutphen, 1959

2.4 Peiling onder geloofsgemeenschappen, gemeentes en stichtingen

Tijdens de inventarisatie bleek dat een aantal onderzoeksvragen niet goed te beantwoorden was met uitsluitend openbare gegevens. Daarom heeft Kerk & Co een peiling uitgezet onder een aantal geloofsgemeenschappen, gemeentes en stichtingen. De peiling bestond uit een digitale vragenlijst met vragen over eigendom, onderhoud, financiën en toekomstperspectief. Ook was er ruimte voor opmerkingen van eigenaren/beheerders. Deze opmerkingen en ook de antwoorden uit de peiling zijn verwerkt in de volgende hoofdstukken.

Op de peiling zijn 209 reacties gekomen. De antwoorden zijn geanonimiseerd verwerkt en niet terug te leiden naar specifieke kerktorens.

Dit is geen representatief onderzoek, maar geeft wel een beeld en een aanleiding tot verdere inventarisatie.

De vragenlijst is opgenomen als bijlage bij deze rapportage.

Torenverhaal

Torenhoog moest de Oldehove worden. Hoe het drama van toen vandaag de trots van Leeuwarden is

Kerktorens moesten naar de hemel wijzen. Maar niet zelden waren het ook prestigeprojecten. Ook in Leeuwarden gold echter: hoogmoed komt voor de val. Vandaag zijn de Friezen trots op hun unieke toren: 'A'k de Oldehove niet siën ken, dan foël ik my onwennich.'

Honderdtwintig meter moest 'ie worden: de kerktoren van Leeuwarden. Beduidend hoger dan de Martinitorren van Groningen die net geen honderd meter aantikte en toen net voltooid was.

Het stadsbestuur verstrekt de opdracht voor de bouw van de toren in 1528 aan architect Jacob van Aaken.

Voor deze taak krijgt hij acht stuivers per dag, een huis voor de zes jaar dat hij de toren bouwt en elk jaar een 'eerlyk niuw kleed'. Ook inwoners dragen hun steentje bij. Daarnaast legt de toenmalige overheid 'steenboeten' op aan burgers die hun boekje te buiten gaan. Zonden worden niet langer door geld of lijfstraf 'geboet'. De zondaar moet een paar duizenden stenen of een bepaalde hoeveelheid kalk of andere bouwstoffen voor de bouw van de toren leveren.

Met de bouw gaat het echter al snel mis. Tijdens de eerste maanden begint de toren door de drassige bodem te verzakken. De toren blijkt namelijk gefundeerd te zijn op een terp. Zo'n terp - eeuwen eerder

gebouwd - diende om de lokale burgers tegen het dreigende water van de Middellzee te beschermen. Eerdere bewoners van die streek bouwden terpen van allerlei materiaal, wat maar voorhanden was. Resten van vee dienden ook als welkom bouw materiaal, vandaar dat veel terpen zo vruchtbaar zijn. Kortom, geen geschikte bodem voor een toren met zware wenteltrap.

'Het prestigeproject komt jammerlijk ten einde. De toren blijft steken op 39 meter'

Als bouwmeester Van Aaken zijn bouwwerk ziet wankelen, grijpt hij in. Vanaf de scheve onderkant laat hij loodrecht naar boven metselen. Dat baat echter niet. Drie jaar later sterft de bouwmeester aan 'chagrin', door sommigen later uitgelegd als zelfmoord. Zijn opvolger, Cornelis Frederiks eist een hoger loon en gaat moedig aan de slag. Maar de toren blijft verzakken en begint zelfs scheuren te vertonen. Ook Frederiks gooit

ten einde raad het bijtje erbij neer. De bestaande kerk, die naast de toren staat, breken de burgers af. Het prestigeproject komt jammerlijk ten einde. De toren blijft steken op 39 meter.

Het fiasco roept in eerste instantie schaamte op bij de Leeuwarders, vertelt Marga Renkema, coördinator van het Historisch Centrum Leeuwarden. 'Maar de Friezen hebben de scheve toren eeuwen later in hun hart gesloten. 'A'k de Oldehove niet siën ken, dan foël ik my onwennich', zeggen ze tegen elkaar. Zelf heeft Renkema ook een bijzondere band met de toren. 'Iets wat esthetisch in eerste instantie niet mooi is, kan dat toch worden. De toren is mooi omdat die zo uniek is.'

De Oldehove blijkt de eeuwen na de jammerlijke bouw toch nog functioneel. De klokken in de toren dienen als waarschuwingssignaal bij calamiteiten. En tijdens de Tachtigjarige Oorlog wordt de toren gebruikt als uitkijkpost. In de jaren daarna dient de Oldehove als wacht- en brandtoren om lokale vuurhaarden snel te lokaliseren. In de negentiende eeuw raakt de toren sterk in verval. Toch wordt besloten tot restauratie. Het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) beheert nu de toren. In de zomer kan de toren bezichtigd worden, vertelt coördinator Marga Renkema: 'Voor € 3,50 kunnen mensen de Oldehove beklimmen.' Omdat de zware wenteltrap de verzakking uitlokte, is het voor de bezoeker scheef naar boven klimmen. Op dit moment is de verzakking tot stilstand gekomen. Het is de vraag of dat zo blijft, zegt Renkema. 'Hoe het in de toekomst zal gaan, blijft ongewis.'

➤ 3 Functie, betekenis en geschiedenis van de Kerktoren

In de peiling, zoals genoemd in 2.1, gaat de eerste vraag over de belangrijkste betekenis van de kerktoren. Deze kan per persoon verschillen. Het grootste deel van de ondervraagden vindt de kerktoren een herkenningspunt in stad/dorp. Op de tweede plek staat als belangrijkste betekenis van de kerktoren 'een verwijzing naar de kerk'.

Hieronder wordt een overzicht geschetst van de functie, betekenis en geschiedenis van kerktorens door de eeuwen heen.

3.1 Terugblik op kerktorens door de eeuwen heen

Kerktorens hebben in de loop van de eeuwen een belangrijke rol gespeeld op het platteland, in steden en dorpen. Ze werden gebruikt om klokken op te hangen, als baken in het landschap, uitkijkpunt of als toevluchtsoord. Hieronder worden ook nog andere functies van kerktorens belicht.

Kerkgebouwen worden al sinds de middeleeuwen gebouwd. Net als andere architectuur was en is de kerkarchitectuur onderhevig aan ontwikkelingen in de kunsten, geloofsovertuigingen en politiek. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt in vogelvlucht de ontwikkeling van de kerkenbouw verteld.

3.2 Eigenaarschap

Wat een bezoeker, toerist dan wel gelovige, van een oudere kerk niet zal verwachten, is dat de kerktoren van zo'n kerk een andere eigenaar kan hebben dan het kerkgebouw zelf. Toch kan het zo zijn dat de kerk eigendom is van het kerkgenootschap en de toren van de burgerlijke gemeente, althans bij torens van voor 1798. Deze splitsing in eigenaarschap is ontstaan toen de Wetgevende Vergadering van de Bataafse Republiek in 1798 voorschreef dat kerken en pastorieën opnieuw moesten worden verdeeld onder de verschillende kerkgenootschappen. De kerktorens echter, inclusief de klokken, werden eigendom van de burgerlijke gemeenten, die ze gingen beheren en onderhouden of medeverantwoordelijk werden voor dat beheer en onderhoud. De regeling heeft alleen betrekking op torens die er in 1798 al waren. Nieuwere torens zijn in principe eigendom van de kerkgenootschappen.

3.3 Rijksdriehoekmeting

Een belangrijke functie die de kerktorens in de tijd van Napoleon kregen, was die van meetpunt in het kader van de rijksdriehoeksmeting. Met de invoering van het kadaster in 1811 moest Nederland zo nauwkeurig mogelijk in kaart worden gebracht. Een geschikt middel daarvoor is de driehoeksmeting. Het basisprincipe van de driehoeksmeting, of triangulatie, is dat met drie van

de zes eigenschappen van een driehoek (drie zijden en drie hoeken) de andere drie waarden uitgerekend kunnen worden.

Vanwege hun hoogte werden in Nederland kerktorens gebruikt om deze driehoeksmeting te realiseren. Het gebruik van een netwerk van driehoeksmetingen werd door de Nederlander Snellius aan het eind van die eeuw beschreven en in de praktijk gebracht. Voor het meten van afstanden werden meetkettingen gebruikt en voor het bepalen van driehoeken een instrument dat de Hollandse Cirkel wordt genoemd. Degene die de methode in de tijd van Napoleon in de praktijk bracht, was het Nijmeegse multitalent Cornelis Krayenhoff (1758-1840). De gedetailleerde manier van landmeten was de basis voor moderne methodes van geolocatie. Overigens was Krayenhoff ook degene die in 1782 de eerste bliksemafleider bedacht en uitvoerde bij de Grote of Martinikerk in Doesburg.

3.4 Semafoor

Met de optische telegraaf of semafoor verbond de Fransman Claude Chappe in 1794 Parijs en Lille. In 13 minuten kon een bericht de afstand van 220 kilometer tussen de steden overbruggen. Een koerier te paard deed daar 20 uur over. De semafoor was een houten constructie,

Semafoor, model van een optische telegraaf, 1792

bestaande uit een staander van ongeveer vier meter hoog met een beweegbare dwarsbalk (de reguleur) bovenaan. Aan de uiteinden van de dwarsbalk zaten beweegbare vleugels (indicatoren). Deze onderdelen waren zwart geschilderd zodat ze goed afstaken tegen de lucht. De standen van deze onderdelen werden gebruikt om codes door te geven. De geheime codes werden ontsleuteld met behulp van codeboeken. De telegrafist kon het apparaat bedienen met behulp van touwen en katrollen via de 'manipulateur' bij de voet van de constructie. Vanaf 1810 werd het semafoornetwerk uitgebreid tot aan Amsterdam, waar het eindpunt bij de oude Weesperpoort lag.

De kerktorens in Nederland waren hoge punten in het landschap die van ver zichtbaar waren en dus ideale opstelplaatsen voor de apparaten van Chappe. Na de val van Napoleon raakten de semaforen in de Lage Landen al snel buiten gebruik. De Nederlanders waren niet altijd enthousiast over de grote apparaten, die bij het plaatsen op de kerktorens schade aanrichtten. Zo werd in 1811 de spits van de Grote of St. Michaëlskerk in Middelharnis gesloopt om plaats te maken voor een semafoor.

3.5 Klok

In veel kerktorens hangen klokken die in het dagelijks leven van de omwonenden een belangrijke functie hadden. In 1169 werd de luidklok opgenomen in het rooms-katholieke kerkrecht. Door

het luiden van de klokken riepen kloosters en kerken op tot gebed. Dit was de oorsprong van het 'Angelus-luiden', waarbij vanaf de 14e eeuw werd opgeroepen tot het bidden van het gebed 'De Engel des Heren'. Het Angelus werd ook tijdens het werk gebeden, bijvoorbeeld door boeren op het land. Het gebruik bleef in het katholieke deel van Nederland tot ver in de 20e eeuw bestaan. Voor het 'kleppen' van het Angelus werden meestal kleine klokken gebruikt, die soms ook in een dakruiter op het dak van een pastorie werden gehangen. Het luiden van het 'Onze Vader' is vooral een Luthers gebruik. Tijdens het bidden van het Onze Vader door de kerkgangers is dit voor de omwonenden te horen.

Met de Reformatie wijzigde het gebruik van de kerkklokken. Het Angelus-luiden werd grotendeels afgeschaft. Wel werd het tijdluiden ingevoerd, zoals op het middaguur. Verder werden de klokken gebruikt als waarschuwing, bijvoorbeeld bij brand. Bij overlijdens, begrafenissen en huwelijken worden de klokken ook geluid. Klokken zijn ook bedoeld om de gelovigen op te roepen om naar de kerk te komen. Bij de protestanten heeft de luidklok alleen de functie om op te roepen voor de kerkdienst, terwijl bij de rooms-katholieken het luiden ook extra gewicht geeft aan bepaalde momenten in de eredienst.

Vaak heeft een kerktoren meer dan één klok, die afzonderlijk of tegelijk gebruikt kunnen worden. Met Kerst bijvoorbeeld worden alle klokken tegelijk geluid, terwijl tijdens de Advent alleen een kleine klok wordt gebruikt. Sinds de invoering van de Nationale Dodenherdenking worden in veel gemeenten de klokken geluid net voor de twee minuten stilte om acht uur.

De laatste decennia wordt het luiden van de kerkklokken vaak ervaren als overlast, waarbij het geluid van de klokken wordt aangeduid als geluidsoverlast. De gemeente kan een norm stellen voor het toegestane geluidsniveau en hierop handhaven.

In het volgende hoofdstuk wordt verder ingegaan op de functie van luidklokken als klinkend erfgoed.

3.6 Torenuurwerk

Hoewel torenuurwerken zeker niet bij de oudste kerken voorkwamen, bestonden ze wel al rond 1400. In Nederland houdt de Stichting tot Behoud van het Torenuurwerk zich bezig met het verzamelen van kennis en informatie over de uurwerken. In de database van de stichting wordt het uurwerk uit 1396 van het Dinghuis in Maastricht genoemd als het oudste. Het Dinghuis is geen kerk maar een gerechtsgebouw. De Oude Willibrorduskerk in Waalre en Het Oude Kerkje in Middebeers hebben beiden torenuurwerken van rond 1400.

3.7 Identiteit

In 2011 verscheen een bericht op Facebook dat de inwoners van het West-Vlaamse dorpje Haringe af willen van de haan op hun kerktoren omdat de haan het symbool is van de Franstalige Walen. De Vlamingen wilden het liefst een windvaan met hun nationale symbool, de leeuw, in de plaats van de haan hebben.

Afgezien van dit wat extreme voorbeeld is het wel zo dat bepaalde windvanen een verband hebben met een bepaalde identiteit. Veel van de symbolen op de spits van kerktorens vinden

Verguld koperen windhaan uit de periode 1500-1600

IJzeren torenkruis met zeemonster, 1500-1600

hun oorsprong in voorchristelijke symbolen. Zo werd een heilige betekenis toegekend aan het zonnekruis, de haan en een glanzende bol. In grote lijnen werden na de Reformatie verschillende soorten windvanen gekoppeld aan verschillende geloofsrichtingen:

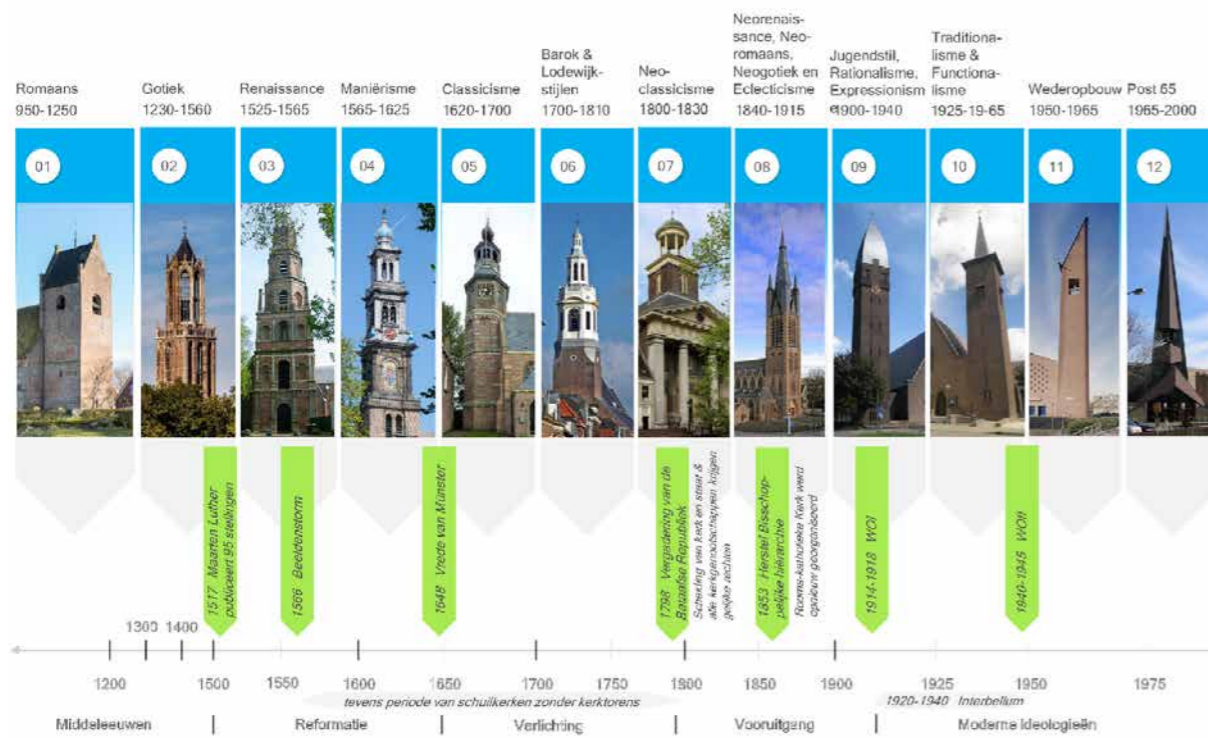
*Protestanten hebben een haantje.
Lutheranen hebben een zwaantje.
Doopsgezinden hebben een huisje.
Katholieken een kruisje.*

Zo luidt het versje dat duiding geeft aan het verschillende gebruik van de windvanen. Het is niet zo dat de symbolen uit het versje de enige zijn die als windvaan op kerktorens gebruikt werden. Andere voorbeelden zijn paarden en schepen.

3.8 Romaanse kerken en torens

In de afgelopen eeuw enkele publicaties verschenen die de geschiedenis van de kerktoren beschrijven. De belangrijkste titels daarvan zijn 'De torens van Nederland' door E.H. ter Kuile uit 1943, 'Torens van Nederland' van J.H. Besselaar, en meer recent 'Torens versus Traditie' door Thomas H. von der Dunk.

De geschiedenis van de torenbouw begint met de romaanse kerken met een zogenaamd westwerk, een uitbreiding van een kerk aan de westzijde tegenover de oostelijke apsis. Een mogelijke verklaring voor deze vergroting van een kerkgebouw is dat dit dubbelgebruik mogelijk maakt. In een kerk kan dan de oostelijke apsis gebruikt worden door bijvoorbeeld een kapittel, terwijl het westwerk voor diensten voor het gewone volk dient. Voorbeelden daarvan in Nederland zijn de Basiliek Onze Lieve Vrouw en de Sint Servaas in Maastricht.

Kerktorens op een tijdlijn

De geschiedschrijving gaat daarna verder met de kerken in Noord-Nederland, die tot de oudst bewaard gebleven kerken behoren. In Friesland en Groningen zijn veel romaanse kerken verloren gegaan, maar er is ook een relatief groot aantal bewaard gebleven. In sommige gevallen zijn de torens een vereenvoudigde vorm van het bovengenoemde 'westwerk'. Een belangrijk bouw materiaal voor deze romaanse kerktorens was tufsteen, hoewel de fabricage van bakstenen al door de Romeinen werd uitgeoefend. Na de Romeinse tijd verdween in de Lage Landen de baksteen om pas weer aan het begin van de 13e eeuw terug te keren.

3.9 Gotiek

De op de romaanse architectuur volgende gotiek beslaat in ons land de periode van ongeveer 1230 tot 1560. De auteurs over de kerktorens maken voor de gotische kerktoeren onderscheid tussen een Utrechtse, Gelderse en Kempische groep. Daarnaast zijn er nog de Keldermanstourens, vernoemd naar het Mechelse bouwmeestersgeslacht dat voornamelijk in de zuidelijke Nederlanden kerken bouwde. De verschillen tussen de genoemde groepen bestaan onder andere uit verschillen in de trapsgewijze opbouw van de verschillende geledingen van de torens en de manier waarop steunberen werden toegepast. Belangrijke bouwwerken uit deze periode zijn de Utrechtse Domtoren en de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch.

3.10 Renaissance en Maniërisme

Aan het begin van de 15e eeuw ontstond in Italië een stroming die renaissance genoemd wordt. De term, die wedergeboorte betekent, geeft aan dat de klassieke cultuur nieuw leven werd inge-

Gotiek: Domtoren, Utrecht

blazen. Belangrijke elementen van de renaissance-architectuur zijn het gebruik van de klassieke zuilenorden, frontons en andere elementen. In onze streken werd de renaissance pas rond 1525 geïntroduceerd, onder andere door architecten die vanuit Italië naar het noorden verhuisden. Ideeën over architectuur konden op grotere schaal verspreid worden doordat de boekdrukkunst aan het begin van de 16e eeuw tot grote bloei kwam. De introductie van de nieuwe vormtaal verliep geleidelijk, bijvoorbeeld doordat torenspitsen werden vernieuwd en daarbij de gotische en renaissance-elementen vermengd werden. In de periode van de vroege renaissance in Nederland werd door de Italiaanse architect Alessandro Pasqualini in de jaren 1532-1535 de Sint-Nicolaaskerk in IJsselstein gebouwd in een 'zuivere' renaissancestijl.

Na de renaissance, vanaf ongeveer 1565, ontstond in de Nederlanden een vervolg op de vroege renaissance in de vorm van het maniërisme. Bij deze stijl werden de hier gebruikelijke bouwwijzen en materialen, zoals baksteen, gecombineerd met renaissance decoratie-elementen. Grote invloed ging uit van gedrukte publicaties, onder andere van Hans Vredeman de Vries, die voorbeeldboeken uitgaf. Een beroemde exponent van deze bouwstijl is de uit Gent afkomstige architect Lieven de Key, die tot stadssteenhouwer in Haarlem benoemd werd. Een bekende door hem gebouwde toren is de Nieuwekerkstouren in Haarlem, uit de jaren 1613-1618.

In Amsterdam was Hendrick de Keyser een belangrijk maniëristisch architect. Hij werd in 1595 stadssteenhouwer van die stad en bouwde onder andere de Zuiderkerk in 1606-1614 en de Westkerk in de jaren 1620-1638.

In de periode dat de vroege renaissance en het maniërisme tot bloei kwamen, vond ook de Reformatie plaats. Na de Beeldenstorm in 1566 werden de tegenstellingen tussen de katholieke kerk en de protestanten steeds groter. De Nederduits Gereformeerde Kerk (later Gereformeerde

Sint-Augustinuskerk Utrecht, 1839-1840

Heilig Hartkerk Schiedam, 1926

Spits Oude Sint-Nicolaaskerk IJsselstein, 1929

Spits Sint-Martinuskerk Zwaag, 1460

Kerk) werd de officiële godsdienst van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, en veel katholieke kerken werden door de protestanten geconfisqueerd en kloosters opgeheven. Gevolg was dat het uiterlijk van de katholieke kerken bleef bestaan, terwijl alleen de interieurs werden aangepast aan de nieuwe geloofsrichting. Pas later in de 16e eeuw werden kerken gebouwd, onder andere door Hendrick de Keyser, die in hun geheel als protestantse kerk ontworpen werden.

Andere geloven dan het protestantse werden na de Reformatie alleen gedoogd. Kerkdiensten konden alleen gehouden worden in schuilkerken, die van buitenaf zo weinig mogelijk herkenbaar moesten zijn. Bij dit soort kerken werden uiteraard geen torens gebouwd.

3.11 Classicisme

Italië bleef een belangrijke invloed hebben op de architectuur in Nederland. Anders dan de maniëristische bouwwerken hadden de classicistische uit de periode van 1620 tot 1700, een - relatief - eenvoudige hoofdvorm en werd in eerste instantie veel gebruik gemaakt van kolossale pilasters en frontons. Deze elementen verdwenen wel langzamerhand en de nadruk kwam te liggen op de evenwichtige verhoudingen van gebouwen. Bij kerken en torens vond eenzelfde ontwikkeling plaats, waarbij de stijl van De Keyser sterk werd versoberd. Het classicisme is vooral terug te zien in de genoemde periode bij nieuwe gebouwde torenbekroningen en dakruiters. Bij nieuwe kerkgebouwen met een centrale plattegrond werden geen torens gebouwd maar koepels met bekroningen toegepast.

Frankrijk kreeg in de 18e eeuw een grote invloed op de architectuur, maar de kerkbouw in Nederland stond op een laag pitje. De invloed van de Lodewijkstijlen uit deze eeuw deed zich vooral gelden bij woonhuizen en interieurs.

3.12 Neo-stijlen

Vanaf 1800 werd het neoclassicisme een belangrijke bouwstijl, waarbij de klassieke Griekse architectuur een belangrijke inspiratiebron was. Bij de gebouwen met zuilenportieken waren torens ongebruikelijk. In plaats daarvan werden koepels en dakruiters toegepast. Een voorbeeld van een neoclassicistische kerk is de Sint-Augustinuskerk in Utrecht.

Het neoclassicisme is één van de neostijlen die in de 19e eeuw opkwamen. De wellicht bekendste neostijl is de neogotiek, die vooral voor nieuwe rooms-katholieke kerken werd gebruikt. Een belangrijke politieke verandering aan het eind van de 18e eeuw was de scheiding van kerk en staat. Alle kerkgenootschappen kregen toen gelijke rechten. Voor de rooms-katholieken was het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 een belangrijke gebeurtenis. Door het opnieuw inrichten van bisdommen in Nederland konden de katholieken zich opnieuw organiseren. Dat leidde tot een hausse aan kerkbouw, omdat veel van de oudere katholieke kerken door protestanten in gebruik waren genomen. De waardering voor de neostijlen in de kerk- en torenbouw kwam pas na de Tweede Wereldoorlog. Dat die waardering in de tweede helft van de 20e eeuw flink toenam, blijkt wel uit het feit dat veel werken van Cuypers, Margry en andere architecten als rijksmonument zijn aangewezen. De periode waarin deze kerken gebouwd zijn, kenmerkt zich door een groot onderscheid tussen de rijke 'Gesamtkunstwerke' à la Cuypers en de veel kleinere en vaak eenvoudigere kerken en bijbehorende torens. Ook kleinere gemeenschappen die bijvoorbeeld deel uitmaakten van de emancipatie van de katholieken in de 19e eeuw, wilden een eigen godshuis. Afsplitsingen van het protestantse geloof zorgden ervoor dat in sommige gebieden, zoals Zeeland, veel kleine gemeenten ontstonden die niet genoeg geld konden genereren om een uitgesproken ontwerp voor een kerkgebouw te financieren. Deze zeer eenvoudige kerken hadden geen torens, maar in sommige gevallen wel een dakruiter. Veel geloofsgemeenschappen die wat meer geld te besteden hadden, bouwden kleinere kerken in verschillende neostijlen. Vaak hadden deze kleinere kerken een kleine toren in het gevelfront of een dakruiter.

Naast godshuizen in neostijlen ontwierpen jongere, 20e-eeuwse architecten ook kerkgebouwen die niet historiserend waren, maar een eigen, nieuwe vormtaal gebruikten. De materialen bleven echter lange tijd traditioneel. Baksteen, natuursteen en leien bleven het uiterlijk van de

kerken en torens bepalen. Dat wil niet zeggen dat er in de constructie geen materialen als staal en beton gebruikt werden; dat gold ook voor sommige bouwwerken of onderdelen daarvan in neostijl, zoals kappen of torenspitsen.

Met de nieuwe ontwikkelingen in de architectuur, via Jugendstil, rationalisme en later het expressionisme, werd de vormtaal in de kerk- en torenbouw herzien. De geledingen verdwenen en de torens werden rijzige monolieten met moderne spitsen. Van die moderne spitsen waren de opvallendste basisvormen de parabolvormige spits en de dunne naaldspits. De parabolvormige spits is uiteraard beïnvloed door de Amsterdamse School en met name door het torentje van Het Schip in Amsterdam, ontworpen door Michel de Klerk. Gedurende het interbellum is de parabolspits terug te zien op kerktorens, dakruiters en vieringtorens. Een voorbeeld van een toren met een dergelijke spits is die van de Heilig Hartkerk in Schiedam. De kerk werd in 1926 gebouwd naar een ontwerp van Pierre Cuypers jr. en Han Groenewegen. Groenewegen ging later in het toenmalige Nederlands-Indië werken en gebruikte daar ook het thema van de parabolspits. De toren in Schiedam is ook een monoliet met vrijwel als enige versiering siermetselwerk. [Foto Schiedam Heilig Hartkerk, onderschrift: Heilig Hartkerk Schiedam, 1926]

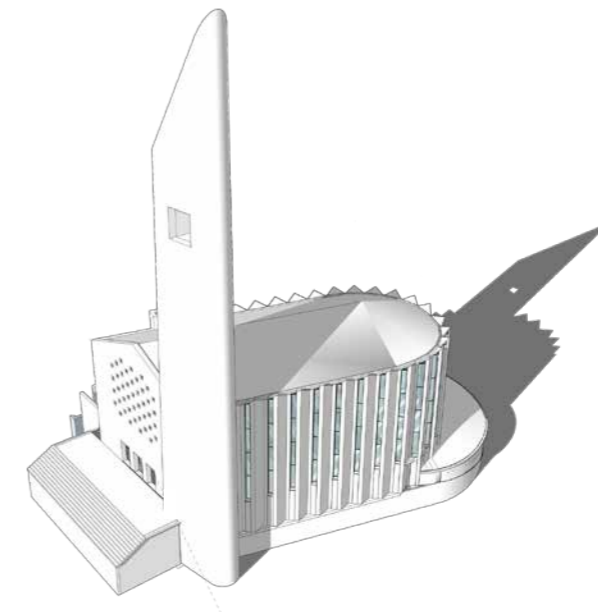
Michel de Klerk heeft als torenbouwer vooral naam gemaakt als ontwerper van de bovenste geleding en spits van de Oude Sint-Nicolaaskerk in IJsselstein. De torenspits in IJsselstein is een heel ander ontwerp dan de parabolvormige spits van Het Schip. In IJsselstein is het ontwerp opgevat als een beeldhouwwerk, waarbij een combinatie moest worden gemaakt met het, waarschijnlijk, oudste renaissancegebouw in Nederland. Aan het ontwerp werkte ook beeldhouwer Hildo Krop mee. De torenspits is uniek in Nederland en is beschermd als rijksmonument.

Een ander type spits dat met de verhoudingsgewijs sobere torenlichamen gecombineerd werd, is de zeer dunne naaldspits. Deze naaldspitsen werden tijdens het interbellum toegepast op vierkante torens, die vaak nog soberder waren dan de torens met parabolspitsen. De overgang van de vierkante grondslag naar de slanke spits is, in tegenstelling tot de traditionele ingesnoerde spitsen, vloeiend. Een voorbeeld van zo'n spits is die van architect Jos Bekkers voor de Sint-Martinuskerk in Zwaag.

Een ander voorbeeld is de toren van het kloostercomplex Onze Lieve Vrouw ter Eem in Amersfoort uit 1931, ontworpen door Koldewey en Kroes. Beide genoemde kerken zijn overigens qua architectuur traditionalistisch. Andere traditionalistische kerken uit die periode laten allerlei traditionele torens zien met traditionele spitsen, zoals tentdaken en zadeldaken. De bouw van grotere torens lijkt in deze periode vaak bepaald te worden door ruimte en geld. Wellicht werd in protestantse kring makkelijker afgezien van de bouw van een toren dan bij de katholieken. Berend Boeyinga was bijvoorbeeld een bekend architect van gereformeerde kerken gedurende het interbellum. Hij bouwde veel kerken die geen toren hadden maar dakruiters. Door deze dakruiters op hoge steile daken werd benadrukt dat de kerken belangrijke bouwwerken in hun omgeving waren.

3.13 Wederopbouw

De jaren na de Tweede Wereldoorlog waren een belangrijke periode voor de kerkbouw. Deze bloei werd deels in gang gezet door de verwoestingen tijdens de oorlogsjaren. Herbouw en nieuwbouw van huizen en openbare gebouwen, zoals kerken, werden noodzakelijk en gingen

Kolenkit (Opstandingskerk) Amsterdam, 1955-1956

gepaard met geld- en materiaaltekorten. De verzuiling van de maatschappij maakte dat de verschillende geloofsrichtingen hun eigen kerken wilden, waarmee ze zich konden onderscheiden van andere zuilen. De architecten van deze periode gingen anders en vrijer ontwerpen dan in de traditionelere voorgaande periodes. Wellicht was het ontwerp van Michel de Klerk voor Pasqualini's toren in IJsselstein een voorbode van deze nieuwe, vrijere torenontwerpen in Nederland. Nieuwe of nieuwere materialen dan baksteen, natuursteen en hout kregen een veel prominenter plaats in de ontwerpen. Hoewel staalprofielen soms een goedkope manier waren om een klokkentoren te bouwen, werd er niet overal in Nederland zo zuinig gebouwd. Er werd op allerlei manieren afgeweken van traditionele vormen en ook gebruikgemaakt van traditionele materialen.

Een voorbeeld daarvan is de Opstandingskerk in Amsterdam, die in 1956 werd gebouwd naar ontwerp van Marius Duintjer (1908-1983). De kerk en toren zijn uitgevoerd in het traditionele materiaal baksteen, terwijl de constructie grotendeels uit gewapend beton bestaat. De vormgeving van de kerk en toren is echter allesbehalve traditioneel. De kerktoren heeft slechts twee hoeken, doordat één zijde vlak is en de tegenoverliggende zijde gebogen. Het dak is een, voor een kerktoren, ongebruikelijk lessenaardak. Door deze bijzondere vormgeving kreeg de kerk de bijnaam 'Kolenkitkerk'. Monumentaliteit werd in de bouwtijd van de Kolenkit als een belangrijk aspect van een nieuw te bouwen kerk gezien, vooral omdat het gebouw een teken moest zijn van het belang en de unieke positie van kerk en geloof in de samenleving. Door de harmonische gevels met een nadrukkelijke verticale werking kreeg de kerk een sterk monumentaal karakter, ondanks haar bescheiden aantal zitplaatsen. De toren speelt daarbij een belangrijke rol als 'teken' van die monumentaliteit.

De kerkarchitectuur uit de wederopbouwperiode biedt een gevarieerd en complex beeld. Net zoals wederopbouwarchitectuur in stadscentra, zoals winkels en woonwijken, heeft de kerkarchitectuur uit deze periode langzaam maar zeker meer waardering gekregen.

3.14 Post 65

De naoorlogse hausse aan kerkenbouw eindigde toen de ontkerkelijking in de tweede helft van de jaren '60 toenam. Steeds minder mensen bezochten de kerken en er werden steeds minder nieuwe kerken gebouwd. Toch bleef de vrijheid die de naoorlogse architecten zich hadden verworven behouden in de kerken die nog wel werden gebouwd. Torens werden niet altijd gebouwd. Sommige kerken die na 1965 werden gerealiseerd, moesten zo weinig mogelijk opvallen en werden qua architectuur aangepast aan de woonhuizen in een wijk. In gebieden waar kerkgenootschappen bleven groeien, worden nog steeds nieuwe, grotere kerken gebouwd. Soms grijpen architecten terug op voorbeelden als de kerk in IJsselstein, zoals te zien is in de oecumenische kerk van Zeewolde, ontworpen door Knoop en Nieuwveld in 1986. Torens bij jongere kerken zijn over het algemeen relatief bescheiden, paraboolspitsen komen met enige regelmaat voor. De zeer ranke naaldspitsen uit het interbellum lijken geëvolueerd tot zelfstandige elementen die als herkenningspunt voor een kerk dienen. Deze komen veel voor bij de zogenaamde 'refodomes' van bevindelijk gereformeerden. Naast de voor Nederland gebruikelijke geloofsgroepen werden er ook Molukse kerken, moskeeën en antroposofische kerken gebouwd, elk met hun eigen beeldtaal.

Gewoon de mooiste.
Mijn geboorteplaats.

Chiel Kievit, Hardenberg

*Mariakerktoren te
Uithuizermeeden*

4 Klinkend erfgoed

Het erfgoed heeft een audiocomponent: het klinkend erfgoed. Dit zijn de onderdelen van bouwwerken die bedoeld zijn om klanken voort te brengen, dat wil zeggen luidklokken, beiaarden en orgels. Ook uurwerken worden bij het klinkend erfgoed gerekend, niet omdat ze zelf klinken, maar vanwege de functionele verbinding met luidklokken en luidklokjes.

Torens spelen een belangrijke rol als huisvesting van klinkend erfgoed. Om goed uit te klinken heeft een klok een hoge positie nodig. En ook een stevige ophanging, want klokken zijn zwaar.

4.1 Signaalfunctie

De oudste klokken in Nederland dateren uit de vroege middeleeuwen. Die zijn bijna duizend jaar oud! Klokken hebben vanouds een signaalfunctie. Dat kan beginnen met het slaan van de uren, in verbinding met het uurwerk, eventueel uitgebreid naar de halve uren en zelfs de kwartieren. Een andere signaalfunctie was een religieuze: de oproep om naar de kerk te komen voor een viering of een gebedsgetijde. Voorts konden klokken waarschuwen voor brand en andere onraad. Tenslotte kunnen klokken gebruikt worden om uiting te geven aan emoties, hetzij vreugde, hetzij rouw.

Al die functies kunnen klokken nog steeds vervullen, al zijn er in veel gevallen alternatieven. Maar wat klokken onderscheidt, is de gedeelde ervaring: de klok wordt gehoord door iedereen en tegelijk! Dat heeft nog altijd een verbindende kracht. Het is daarom waardevol dat klokken blijven luiden.

4.2 Carillons

Klokken hebben een toonhoogte. De klokkenmaker kan die toonhoogte bepalen door het formaat van de klok en de dikte van het materiaal (brons) te variëren. En zo is het mogelijk om een reeks klokken als een toonladder te stemmen. Zo'n klokkenreeks kan gebruikt worden om melodieën te laten horen, hetzij door de klokken te verbinden met een klavier, hetzij door de klokken te verbinden met een speeltrommel. Aldus wordt een carillon oftewel een beiaard gevormd. Een speeltrommel kan op zijn beurt worden verbonden met een uurwerk. En zo is het mogelijk om een carillon bijvoorbeeld op ieder uur te laten spelen, voorafgaand aan het slaan van de klok.

4.3 Van wie is de luidklok?

Nederland is rijk aan luidklokken, de oudste dateren uit de dertiende eeuw. Om te weten wie verantwoordelijk is voor een klok, is van belang om te weten hoe oud de betreffende toren is. Klokken zijn door hun constructie in juridisch opzicht bestanddeel van het gebouw. Dat betekent dat de eigenaar van de toren in principe ook eigenaar is van de daarin hangende klokken. Voor zover klokken hangen in kerktorens die zijn gebouwd voor 1798, berust het beheer, zoals ook in 2.1 beschreven, bij de gemeenten. De splitsing tussen het eigendom van de toren en het eigendom van het aangrenzende gebouw is niet van toepassing op gebouwen uit de 19e eeuw en later.

4.4 Laat de klokken luiden

Wanneer een kerk aan de eredienst wordt onttrokken, is het belangrijk dat de klok regelmatig geluid blijft worden. Momenteel is dat laatste met name bij voormalige Rooms Katholieke kerkgebouwen een probleem. De meeste bisdommen stellen bij de verkoop van het kerkgebouw de voorwaarde dat de klok niet meer geluid zal worden, met als gevolg dat na enige tijd onzeker wordt of de klok nog zonder risico geluid kan worden. Bovendien blijkt opvallend vaak dat deze voorwaarde van de bisdommen niet aansluit bij de wensen van de omwonenden. Er zijn voorbeelden van voormalige protestantse dorpskerken, waar een groep vrijwilligers ervoor zorgt dat op zondagochtend de klok wordt geluid, ook al is er geen kerkdienst.

4.5 Het carillon als statussymbool

Beiaarden zijn een typisch Nederlandse ontwikkeling. Vanaf de 16e eeuw wilden stadsbesturen de functies van hun klokkentoren en van het klokkengeluid uitbreiden met een vermaaksfunctie. Een carillon is voor een stad een statussymbool, maar toch ook een stukje erkenning dat de taak van de overheid zich niet beperkt tot het bevorderen van economische ontwikkeling. En wellicht ook van het besef dat muziek in de publieke ruimte een samenbindende werking kan hebben. Lange tijd waren beiaarden alleen in de Nederlanden (het huidige Nederland en België) te vinden. Pas in de 20e eeuw kreeg de beiaard een bredere verspreiding over de wereld, maar nog altijd zijn er in Nederland meer carillons dan in de gehele Verenigde Staten van Amerika. Het repertoire van beiaardiers blijkt mee te groeien met de muzikale ontwikkelingen in de breedste zin. De functies die beiaarden in het verleden hadden, zijn daarom nog steeds springlevend. Ook vier gemeenten in Flevoland hebben carillons.

In Nederlandse klokkenerfgoed heeft te lijden gehad onder de klokkenroof tijdens de Tweede Wereldoorlog. Uit dagboeknotities uit die tijd is bekend dat het toen opeens opvallend stil was. Dat onderstreept dat het klokkengeluid een essentieel onderdeel is van het Nederlandse stadsleven. De schade van toen is dan ook vanzelfsprekend hersteld.

4.6 Uurwerken als stille component van het klinkend erfgoed

Tenslotte bevatten veel torens wijzerplaten. In honderden Nederlandse torens verschuilen zich achter die wijzerplaten uurwerken die een respectabele leeftijd van eeuwen hebben. Maar ze lopen nog onverwoestbaar door, zonder dat aan de techniek iets is veranderd. Door de verbinding die mogelijk is met klokken en carillons, kunnen die uurwerken met een knipoog worden aangegeleid als de stille component van het klinkend erfgoed.

5 Van wie is de kerktoren?

De kerktoren is van ons allemaal. Van de bezoeker, van de omwonende, van het lid van de geloofsgemeenschap, en van de juridische eigenaar. Deze juridische eigenaar is, zoals eerder aangegeven, niet altijd de eigenaar van het bijbehorende kerkgebouw. De kerkgebouwen van na 1798 zijn vaak wel eigenaar van de kerktoren, maar het komt ook voor dat de toren in eigendom is van de plaatselijke overheid of ondergebracht is in een stichting, terwijl het kerkgebouw in eigendom is van een geloofsgemeenschap. En dan zijn er nog meer soorten eigenaren: woningcorporaties en particulieren.

5.1 Eigendomsgegevens en peiling

Met deze inventarisatie was het onder meer de bedoeling om in kaart te brengen hoe de eigendomssituatie van kerktorens is. Dat bleek lastiger dan gedacht. Ten eerste is informatie over de eigenaar niet altijd openbaar, en daarom niet gemakkelijk te achterhalen. Het Kadaster beschikt over deze informatie, maar deze opvragen voor ruim 3000 niet rijksmonumentale kerkgebouwen kost tijd en geld, en viel buiten deze opdracht.

Er is daarom een peiling gedaan onder kerktoreneigenaars met behulp van een digitale vragenlijst, zoals beschreven in 2.1 en 2.4. De vragenlijst is als bijlage 1 opgenomen bij deze rapportage. Hierin werd onder meer de vraag gesteld: *Bent u de eigenaar van de kerktoren?* De vragenlijst is verspreid onder een aantal kerkgenootschappen (protestants en katholiek), stichtingen en gemeentelijke overheden. De antwoorden zijn geanonimiseerd verwerkt en niet terug te leiden naar specifieke kerktorens, wel naar denominaties.

Staat schuiner
dan de toren van Pisa.
Deze prachtige toren
in onze Zilverstad
Schoonhoven.

Kees Codée, Schoonhoven

*Bartholomeuskerktoren
in Schoonhoven*

Er zijn antwoorden ontvangen over 209 kerktorens. Dit is een niet representatieve steekproef als het gaat om de eigendomssituatie, maar geeft een beeld en aanknopingspunten om mee verder te gaan.

5.2 De plaatselijke overheid

De betrokkenen bij 138 kerktorens uit de Protestantse Kerk in Nederland reageerden op de vragenlijst, en zo bleek dat 44% van de kerktorens uit de peiling in eigendom is van de geloofsgemeenschap. De meerderheid is van de burgerlijke gemeente (53%) of van een stichting (35%), en dus niet van de geloofsgemeenschap. Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens.

Bij de 27 reacties uit de Hersteld Hervormde Kerk (HH) zien we een omgekeerd beeld. Net iets meer dan de helft van de torens is van de geloofsgemeenschap zelf (56%), een kwart is van de Gemeente (26%) en 18% is van een stichting. Ook hier is geen onderscheid gemaakt tussen rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens.

Peiling onder een van de protestantse geloofsrichtingen

5.3 De Rooms Katholieke parochies

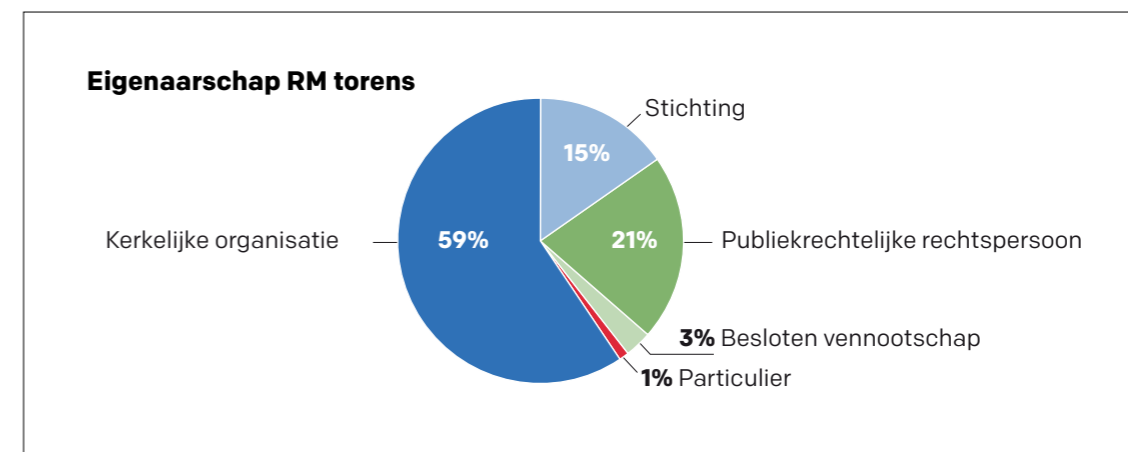
De peiling is ook onder enkele katholieke parochies uitgezet. Daarnaast is deze vraag gesteld aan bouw bureaus van de 7 bisdommen van Nederland. Hierop is een klein aantal reacties gekomen over ongeveer 10 kerktorens. Uit de antwoorden blijkt dat vrijwel alle kerktorens in eigendom zijn van de parochies: vanuit de parochies blijkt 100% van de kerktorens in eigendom van de parochies en vanuit de antwoorden van de bouw bureaus blijkt dat 99% van de kerktorens in eigendom is van de parochies.

5.4 De Stichtingen

Twee stichtingen hebben meegewerkt aan de peiling. De eerste heeft 13 kerktorens in bezit, en de tweede 5.

5.5 Rijksmonumentaal eigendom

De RCE beschikt over kadastrale informatie als het gaat over de rijksmonumentale kerktorens. Het eigenaarschap van de rijksmonumentale kerktorens is bekeken en in categorieën eigenaren verdeeld, zie onderstaande diagram.

De rijksmonumentale kerktorens geven een gedifferentieerd beeld. Het overgrote deel van de kerktorens is in bezit van een kerkelijke organisatie (59%). Daarnaast is 21% in eigendom van een publiekrechtelijke rechtspersoon zoals de burgerlijke gemeente. Van 15% van de kerktorens is een stichting de eigenaar. Een klein gedeelte is in handen van een besloten vennootschap (bijvoorbeeld een onderneming) (3%), en een nog kleiner deel is in particulier bezit (1%).

5.6 Conclusies eigendom

Het is helder dat kerktorens verschillende eigenaren hebben. Naast de geloofsgemeenschap en de plaatselijke overheid kunnen kerktorens ook in bezit zijn van een stichting, organisatie of particulier.

Uit kadastragegevens blijkt dat 168 van de 342 burgerlijke gemeenten in Nederland een of meer rijksmonumentale kerktorens in eigendom hebben. Samen bezitten zij in totaal 316 rijksmonumentale kerktorens.

5.7 Aanbeveling: Verder onderzoek naar eigendom

De eigendomssituatie is in deze inventarisatie onder meer onderzocht door middel van een vragenlijst die verspreid is onder een aantal stichtingen, gemeentes, en verschillende kerkelijke denominaties. Hieruit blijkt dat er verschillende soorten eigenaren zijn van de kerktorens, wat een gedifferentieerd beeld geeft. Het zou goed zijn voor de toekomst van kerktorens om de eigendomssituaties van alle kerktorens uit te zoeken, vooral van de niet rijksmonumentale kerktorens. Het wordt dan nog meer helder welke eigenaren er zijn. En het maakt het makkelijker om samen met de eigenaren verder te werken aan een toekomst voor de kerktorens.

Torenverhaal

De Juffertoren van Onstwedde

De kerktoren van Onstwedde is niet perfect. 'Alleen God realiseert het volmaakte bouwwerk'

Een kerktoren die een andere naam heeft dan de kerk waar ze toebehoort, kom je niet overal tegen. Toch zijn die te vinden en wel in Oost-Groningen. En om het nog ingewikkelder te maken: torens van verschillende kerken hebben dezelfde naam. De dorpen Schildwolde, Onstwedde en Holwierde hadden alle drie een Juffertoren.

De torens zijn te herkennen aan de gemetselde torenspits. Hoewel elke torenspits te metselen valt, is dat niet overal een goed idee: de toren wordt er door de

bakstenen erg 'zwaar' van. Dat bleek voor Holwierde problematisch te zijn: de toren stortte in 1836 in. De Juffertoren in Schildwolde en Onstwedde staan echter nog fier overeind.

Aan deze Juffers is een volksverhaal verbonden. Drie zussen, juffers met veel geld, gingen al dansend en feestend door het leven. Totdat de leegte toesloeg. Ze keken elkaar aan en zeiden: 'We zijn rijk en besteden ons geld niet goed. Laten we afscheid van elkaar nemen en God en niet onze verlangens dienen. We zullen op weg gaan en op de plek waar we aankomen een toren bouwen. Die torens moeten op elkaar lijken zoals wij ook op elkaar lijken.'

Helemaal geslaagd lijkt dit plan niet, want de torens van Onstwedde en Schildwolde lopen behoorlijk uiteen. Zo heeft de torenspits van Onstwedde een verdraaiing waardoor de toren op afstand scheef lijkt te staan. Volgens hetzelfde volksverhaal is dat een vorm van wraak, vertelt regionaal historicus Jochem Abbes.

'De juffer van Onstwedde was de lastigste van de drie. Ze keek de bouwmeester continu op de vingers. Haar toren moest heel bijzonder worden. De bouwmeester heeft toen een gekke 'knik' aangebracht, zodat er van deze toren geen tweede te vinden was.'

Hemelse Jeruzalem

De werkelijke reden waarom de torens 'juffertoren' hetten, is omdat een juffer niet alleen een ongetrouwde of adellijke vrouw kan zijn, maar ook een lange dennenstam, die spits toeloopt. Om de gelijkenis met de dennenstam aan te duiden, zijn de torens daar vermoedelijk naar vernoemd. De lichte verdraaiing in de toren zou verklaard kunnen worden door een diep religieuze overtuiging die in de middeleeuwen gebruikelijk was, vertelt Abbes.

'In verschillende kathedralen die in die tijd gebouwd werden, zijn bewust onvolkomenheden ingebracht. De kerk moest prachtig zijn en verwijzen naar het hemelse Jeruzalem. Tegelijk kan alleen God het volmaakte bouwplan realiseren, waardoor bouwers er bewust 'fouten' in aanbrachten waardoor de imperfectie op aarde duidelijk gemaakt werd.'

Uitkijkpost

De Onstwedder Juffertoren is gebouwd in de veertiende eeuw en daarmee een van de oudste torens van ons land. De laatgotische Nicolaaskerk is anderhalve eeuw later gebouwd. Hoewel toren en kerk eerst los van elkaar stonden, houden ze nu gebroederlijk samen de wacht. In die tijd gebruikte men torens niet alleen om klokken (waarschuwingssignalen) in te hangen, maar ook als uitkijkpost en oriëntatiepunt.

Niet lang nadat kerk en toren zich in Onstwedde hadden genesteld, volgden daar ook de eerste Saksische boerderijen. Kerk en toren zijn nog steeds in gebruik. Wekelijks komt de hervormde gemeente kerk van Onstwedde in dit gebouw samen. Hoewel de ontkerkelijking in de regio toesloeg, wordt in Onstwedde nog goed gekerkt.

'Ze keek de bouwmeester continu op de vingers. Haar toren moest heel bijzonder worden'

Door de jaren heen zijn kerk en toren regelmatig gerestaureerd. Ook nu wordt de toren weer onder handen genomen. Door poreuze bakstenen bleek vocht binnen te zijn gedrongen. Middels subsidie en steun vanuit de eigen gemeente kan de restauratie betaald worden. De toren kan daarna weer dienstdoen als een trouwe wachter op het veld.

6 Hoeveel kerktorens zijn er in Nederland?

6.1 Tellingen van kerktorens, rijksmonumentaal en niet rijksmonumentaal

In het kerkenbestand van de RCE met niet rijksmonumentale kerkgebouwen staan 3253 kerkgebouwen die nog (veelal) een religieuze functie hebben. Van deze 3253 kerkgebouwen zijn, met de in 2.2 genoemde selectie, 1934 niet rijksmonumentale items geïnventariseerd. Van deze 1934 niet rijksmonumentale kerkgebouwen blijken 1162 een kerktoren te hebben. Dit is een percentage van 60%.

Er zijn ook niet rijksmonumentale herbestemde kerkgebouwen (1358 stuks). Hiervan is 50% geïnventariseerd, en blijkt 43% een kerktoren te hebben.

Deze cijfers betekenen dat we kunnen aannemen dat niet rijksmonumentale kerkgebouwen met religieus gebruik vaker een kerktoren hebben dan niet rijksmonumentale kerkgebouwen met een andere functie.

Bij de inventarisatie voor rijksmonumentale kerktorens zijn 1577 torens van het type 'toren' 100% geïnventariseerd en 243 bestaande informatie van geveltorens toegevoegd. Dat maakt het totaal van rijksmonumentale kerktorens 1820. Tussen al deze torens zitten 52 torens zonder kerkgebouw en daarmee zijn er 1768 torens met kerkgebouw. Met de 2350 rijksmonumentale kerkgebouwen uit de inventarisatie 'Kerken Tellen' (2021) kan berekend worden dat 75% van de rijksmonumentale kerken een kerktoren heeft. Van de 1820 rijksmonumentale kerktorens zijn er 1429 in religieus gebruik en 391 hebben een andere functie.

Het aantal rijksmonumentale (1820) en niet rijksmonumentale kerktorens (1162) is bij elkaar opgeteld 2982 kerktorens. De inventarisatie van niet rijksmonumentale kerkgebouwen met een andere functie (totaal 1358), bleek op 43% kerktorens (is ongeveer 584) uit te komen. Dit betekent dat er in totaal zo'n 3500 kerktorens in Nederland zijn.

Al deze cijfers samen geven het beeld dat ongeveer 50% van de kerkgebouwen een kerktoren heeft. Hierbij zijn de niet rijksmonumentale kerktorens waar het kerkgebouw niet meer aanwezig is, niet meegeteld, omdat deze niet zijn aangeleverd in het basisdocument waarop deze inventarisatie is gebaseerd. Alleen de kerkgebouwen zijn aangeleverd.

Voorafgaand aan de inventarisatie was de gedachte dat ongeveer een derde van de kerkgebouwen een kerktoren zou hebben. Nu blijkt dat dit aanmerkelijk meer is.

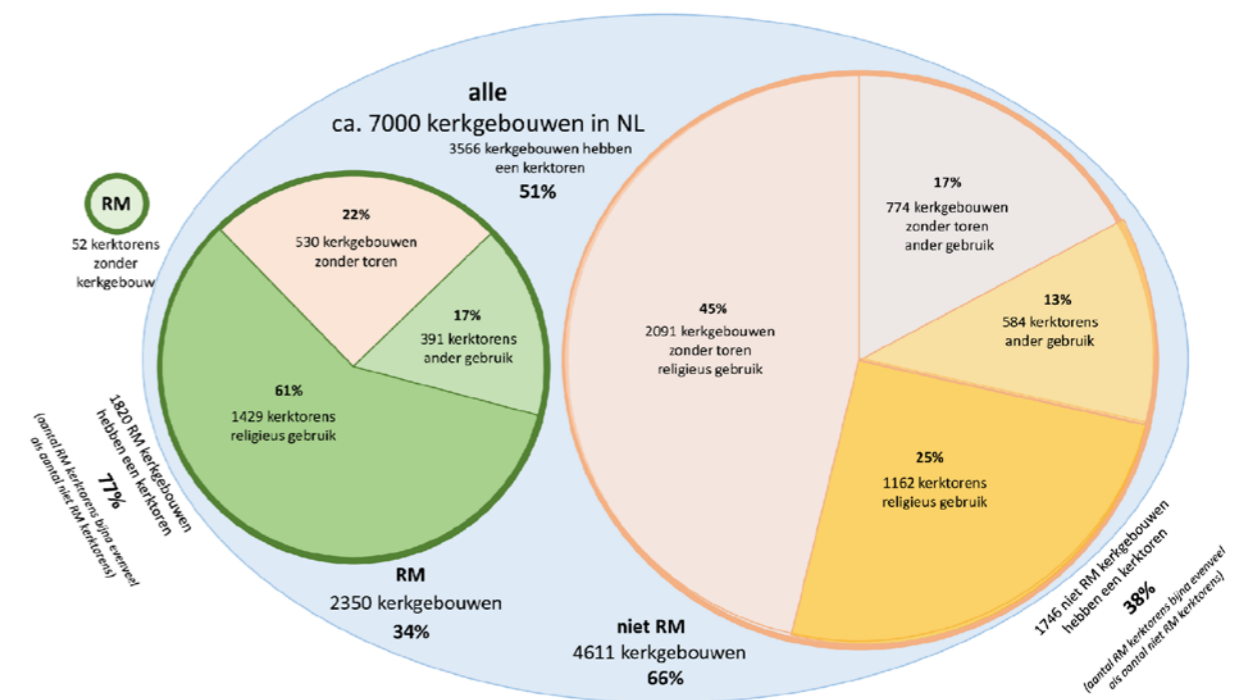
6.2 Aanbeveling voor verder onderzoek hoeveelheid kerktorens

Er zijn verschillende aanknopingspunten voor verder onderzoek. Dit komt voort uit enkele steekproeven die zijn uitgevoerd (zie ook 2.2.1). Zo geeft de steekproef binnen het kerkgenootschap Christelijk Gereformeerd 7 kerktorens op een proef van 11 kerkgebouwen.

De steekproef binnen het kerkgenootschap Remonstrantse broederschap geeft 3 kerktorens op 3 kerkgebouwen. Deze uitkomsten geven aanleiding om de gehele groep kerkgebouwen uit bovenstaande denominaties te onderzoeken om het onderzoek meer compleet te maken.

Het is verder aan te bevelen om nader onderzoek te doen naar niet rijksmonumentale kerktorens zonder kerkgebouw. Ook zou het goed zijn om de inventarisatie naar niet rijksmonumentale kerkgebouwen met een andere functie te voltooien, zodat een nog scherper beeld ontstaat van de bijbehorende niet rijksmonumentale kerktorens.

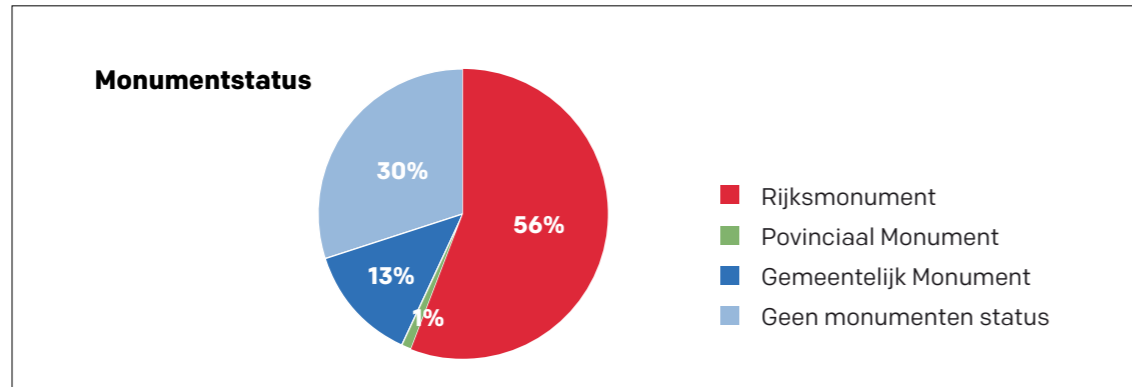
Overzicht kerktorens in Nederland	NL		RM		niet - RM	
Kerkgebouwen						
Kerkgebouwen in religieus gebruik					3253	71%
Kerkgebouwen ander gebruik (incl in transitie)					1358	29%
Totaal aantal kerkgebouwen	7000	100%	2350	34%	4611	66%
Kerktorens						
Kerktorens in religieus gebruik (minimaal en aanname)	2591	73%	1429	79%	1162	67%
Kerktorens herbestemd (aanname obv inventarisatie)	975	27%	391	21%	584	33%
Totaal aantal kerktorens (aanname)	3566	100%	1820	51%	1746	49%
Totaal aantal kerktorens ten opzichte van het aantal kerkgebouwen		51%		77%		38%

7 Welke kerktorens zijn er in Nederland?

7.1 Monumentale status

Van alle geïnventariseerde kerktorens in religieus gebruik is meer dan de helft een rijksmonument (56%;1820). Een derde heeft geen monumentenstatus. Slechts 16 kerktorens hebben een provinciale monumentenstatus. De rest is gemeentelijk monument.

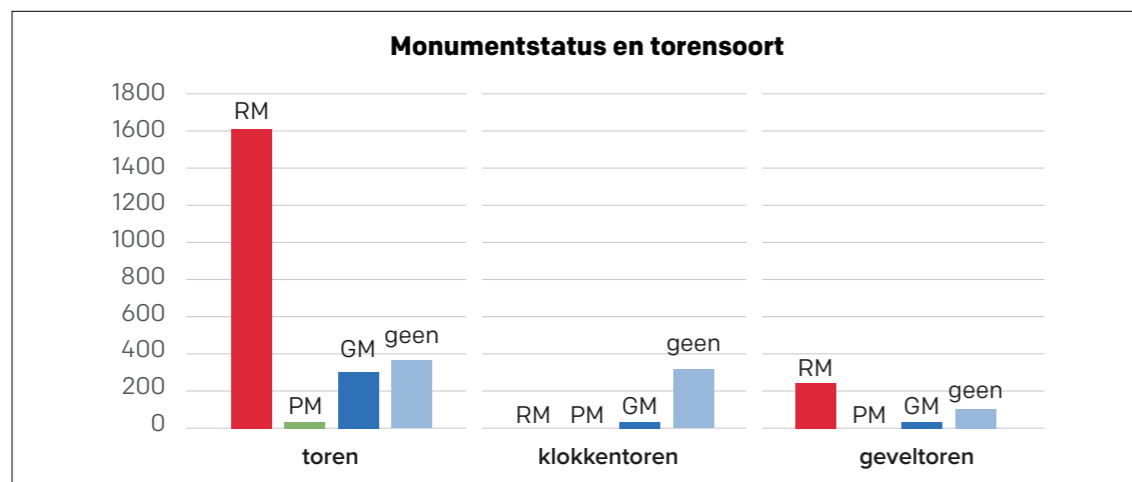
7.2 Welke soorten kunnen we onderscheiden?

Er is, zoals uitgelegd in 2.3, bij deze inventarisatie onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten torens: Torens, Klokkentorens, Geveltorens.

Nu blijkt dat van alle *torens* het overgrote deel (1597) **rijksmonumentaal** is. 363 *torens* hebben **geen** monumentstatus, gevolgd door 293 met een status **gemeentelijk monument**. 12 *torens* zijn een **provinciaal monument**.

Meer dan 90% van de klokkentorens heeft **geen** monumentale status. Slechts een klein deel is beschermd als rijksmonument, gemeentelijk monument of provinciaal monument.

Van de 360 geveltorens is 2/3 een **rijksmonument** (67%;243). Een kwart (24%;85) heeft geen monumentenstatus. Een kleine 10% is **gemeentelijk monument** of **provinciaal monument**.

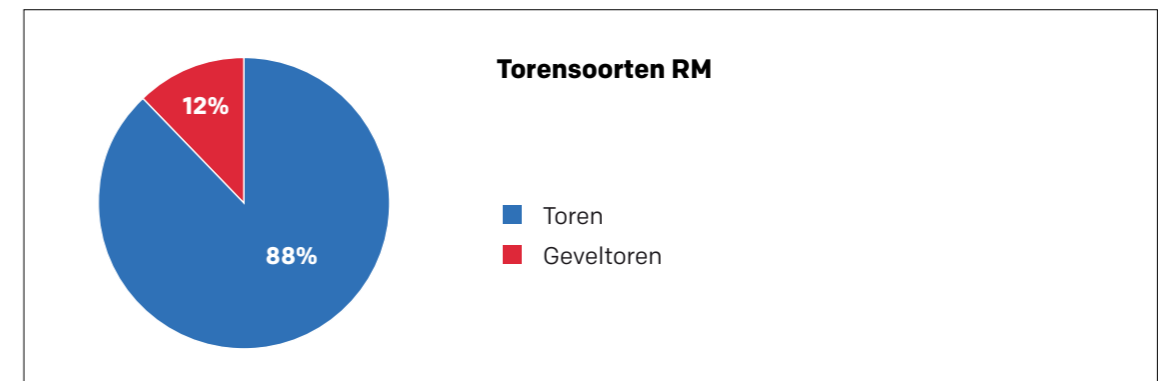

De 1162 niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik zijn als volgt onder te verdelen:

Percentages kerktorensorten van niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik

Het merendeel van de kerktorens valt onder de soort 'toren'. Daarnaast is 31% van de kerktorens een klokkentoren. Het aantal geveltorens is het kleinst. Vieringtoren en dakruiter zijn niet meege-
nomen in de inventarisatie, zie ook 2.3.

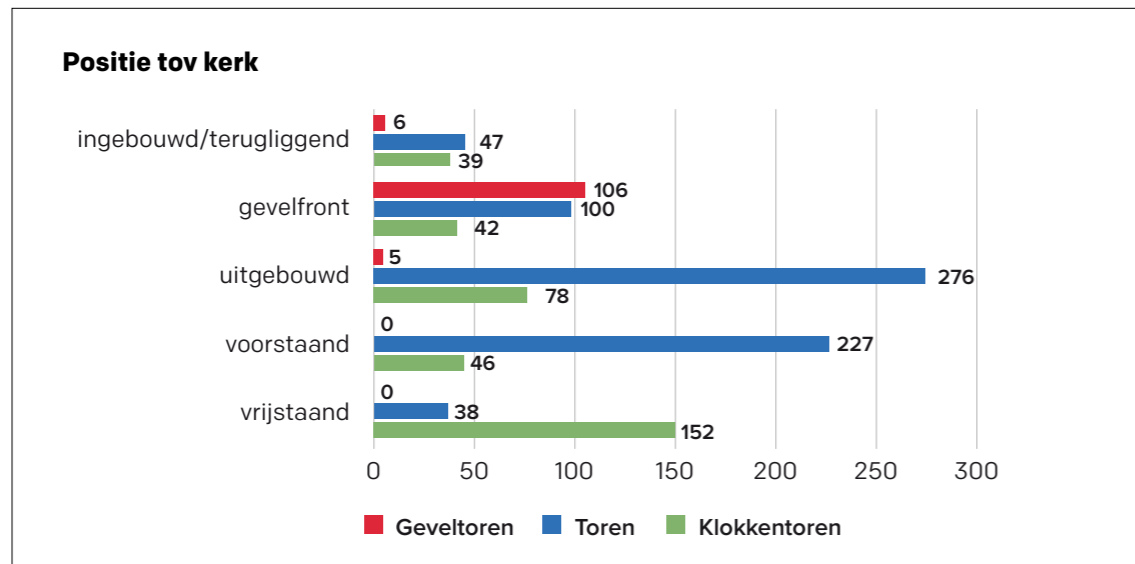

Percentages kerktorensorten van rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik

Van de rijksmonumentale kerktorens zijn er 1429 in religieus gebruik. 88% hiervan is van de soort 'toren'. In dit geval inclusief 18 klokkentorens (waarvan 3 bij herbestemde kerken).

7.3 Hoe zijn de kerktorens gepositioneerd t.o.v. het kerkgebouw

In de meest klassieke vorm staat de kerktoren tegen de kerk aan, in de as van de kerk, symmetrisch halverwege de gevel. Maar hier zijn veel variaties op, zeker in de naoorlogse periode.

De meeste van de 688 niet rijksmonumentale *torens* met religieus gebruik zijn uitgebouwd, dat is te zien in bijgaande grafiek.

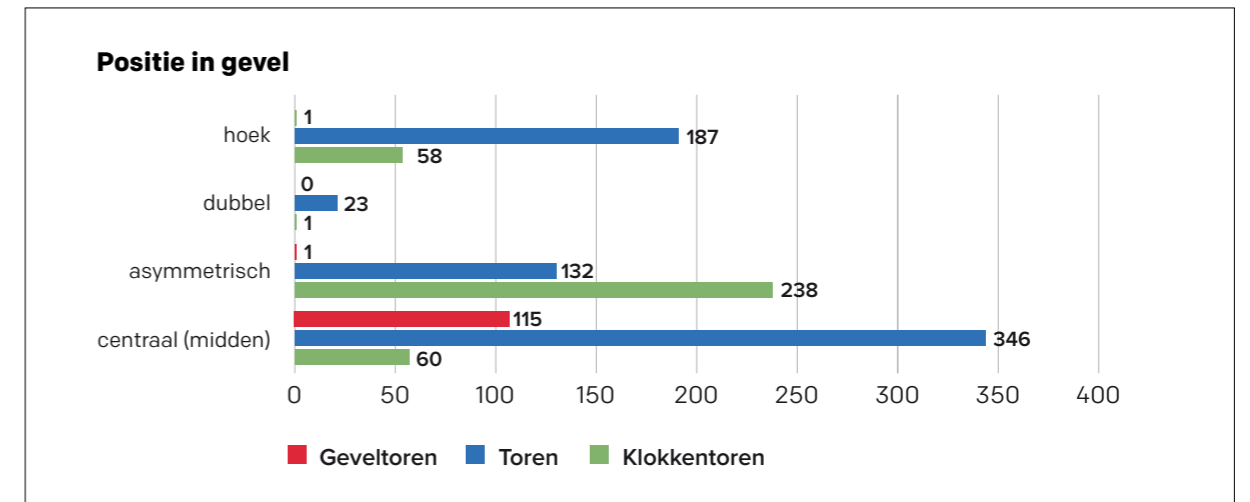
De niet rijksmonumentale klokkentorens zijn meestal vrijstaand: 152. Toch zijn er ook 78 klokkentorens uitgebouwd, 46 klokkentorens zijn voorstaand, 42 staan in de gevel en 39 klokkentorens zijn ingebouwd/terugliggend.

Moria te Urk, Klokkentoren, 1978

De geveltorens zijn over het algemeen gepositioneerd in het gevelfront, het woord zegt het al.

Kerktorens kunnen ook worden gekarakteriseerd in de manier waarop ze gepositioneerd zijn t.o.v. de gevel. Een kerktoren kan centraal staan (in het midden van de gevel), asymmetrisch, er kan een dubbele toren staan, of de kerktoren staat op de hoek. In onderstaande tabel is van de niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik te zien hoe hun positie in de gevel is.

Heilig hart van Jezus te Brachterbeek, Hoektoren, 1933

Heilig hart van Jezus te Zwijndrecht, toren asymmetrisch, 1927

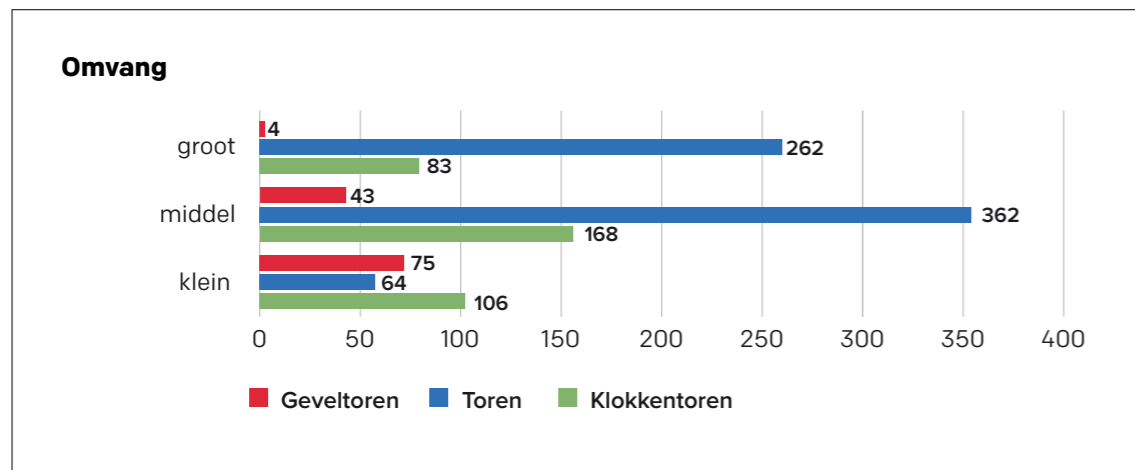
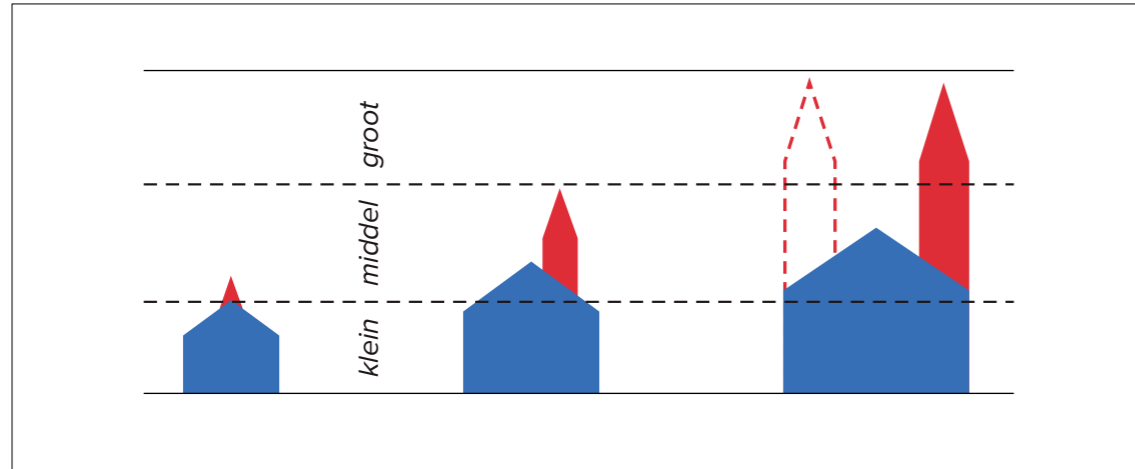
Heilige Familie te Den Haag, dubbele toren, 1922

Immanuelkerk te Rozenburg, toren centraal, 1935

7.4 Hoe groot zijn de kerktorens?

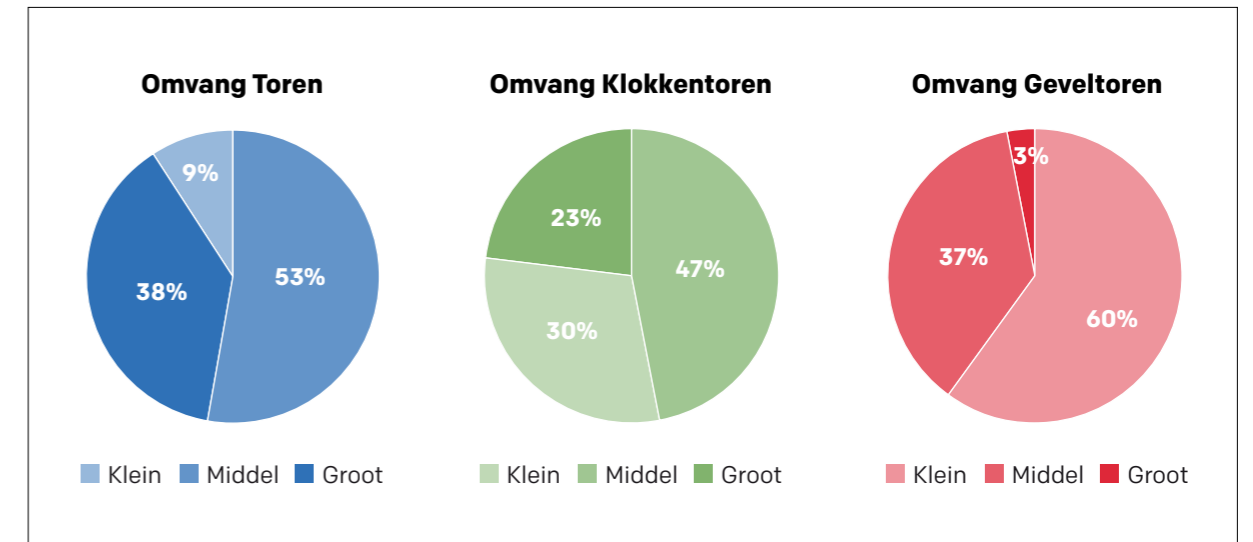
Bij omvang maken we onderscheid tussen klein, middel en groot. Een kleine toren steekt niet of nauwelijks uit boven het kerkgebouw. Een middelgrote toren steekt minder dan de helft boven het kerkgebouw uit. Een grote toren steekt meer dan de helft boven het kerkgebouw uit.

De meeste niet rijksmonumentale torens met religieus gebruik zijn middelgroot: 362. Er zijn 262 grote torens aangetroffen en 64 kleine torens.

Ook bij de niet rijksmonumentale klokkentorens met religieus gebruik zijn de meeste middelgroot. Er zijn 168 middelgrote klokkentorens aangetroffen, 106 kleine klokkentorens en 83 grote klokkentorens.

Bij de niet rijksmonumentale geveltorens met religieus gebruik ligt dit iets anders. De meeste geveltorens zijn klein: 70. Daarnaast zijn er 43 middelgrote geveltorens en 4 grote.

Jeugdherinneringen.
De fraaie toren centraal in het dorp vormt een eenheid met de omgeving. De klok uit 1606 strooit nog dagelijks haar kenmerkende klanken over het dorp.

Siebe Reiding, Frieschepalen

Kerktoren van de Hervormde kerk in Driezum

Torenverhaal

Er groeiden zelfs struikjes op de Martinustoren in Gennep. Maar nét ontsnapte hij aan de sloop.

De toren van de Martinuskerk in Gennep raakt door beschietingen zwaar beschadigd. Zou de toren het halen? ‘Vandalisme en roof, doelloze vernieling en brandstichting, dat zijn de visitekaartjes die de Duitsers hebben achtergelaten.’

In september 1944 lijkt de bevrijding van Gennep voorhanden. De Duitse bezetter kondigt aan dat de bevolking moet vertrekken. Lopend, wel te verstaan. Via Duitsland vestigen ze zich tijdelijk in Utrecht en noordelijke provincies.

In februari 1945 is het zover. Terwijl de Duitse overheerder de Martinustoren gebruikt als uitkijktoren, maken Engelsen na zwarte beschietingen zich meester van het verlaten Noord-Limburgse stadje. De kerk loopt zware schade op. De eerste bewoners keren terug in juni 1945. Een ooggetuige beziet de restanten van dorp en kerk en schrijft:

‘Als een gapende wond ligt de kerk in het midden van het dorp; de toren is als een partij brandhout in het schip neergekwakt. (...) Systematisch zijn de kerken geplunderd en verwoest, zelfs de enkele losse duitjes uit de offer-

bussen werden gestolen. Vandalisme en roof, doelloze vernieling - en brandstichting, dat zijn de visitekaartjes, die het ‘Herrenvolk’ ons heeft achtergelaten.’

Toch waren het niet alleen de Duitsers, vertelt Wim van Riet, lid van de stuurgroep Martinustoren. ‘De Engelsen plunderden ook alles wat los en vast zat.’

Toch kon de Duitse bezetter goed stelen, geeft Van Riet toe. De kerkklokken uit de Martinustoren moesten richting Duitsland om omgesmeed te worden tot oorlogstuig. Zover kwam het echter niet. De bezetters proberen aanvankelijk met wat eenvoudig gereedschap de zwaarste klok (850 kilo) te demonteren. ‘De klok glipte uit de takels en viel een paar verdiepingen door de toren heen.’

Teleurgesteld druipten de Duitsers af om de volgende

dag terug te keren met zwaarder materieel. De klok is echter nergens meer te vinden.

Gennepenaars hebben die nacht de klok ondergebracht bij een boer die de klok bedekt met een deken van hooi. De andere twee klokken laadt de overheerder met andere gestolen exemplaren op een schip die via het IJsselmeer naar Hamburg moet gaan. De schipper weet echter niet hoe hij moet varen. Het schip zinkt bij Urk en alle klokken blijven in het water achter. Na de oorlog wordt het schip gelicht en kunnen de kerkklokken weer dienstdoen.

De toren van de Martinuskerk ligt er na de oorlog echter niet goed meer bij. Sloop wordt overwogen. Uit het verslag van de raadsvergadering van maart 1949 blijkt echter dat de kosten voor sloop (7500 gulden) of wederopbouw (8700 gulden) nagenoeg gelijk zijn.

Doorslaggevende factor is het argument dat de toren het silhouet van Gennep vanaf Nijmegen beheerst. De raad besluit daarom met algemene stemmen om de toren over te nemen van de katholieke kerk. De kerk wordt wel volledig afgebroken en centraler in het uitdijende Gennep herbouwd.

De 8700 gulden voor herstel blijkt alleen niet genoeg te zijn, weet Van Riet. ‘Dat was hooguit voor een primitieve reparatie.’ De jaren vallen er onderdelen van de toren en groeien er zelfs struikjes op het gevaarte. ‘Uiteindelijk is besloten tot een volledige restauratie.’

Kosten: een miljoen euro. De toren moet dan wel een goede bestemming krijgen. Die komt er. Het gebouw is nu bezoekerscentrum en wordt druk bezocht, vertelt Van Riet. ‘Dat komt ook doordat het gebouw aan het Pieterpad en de Liberation-route ligt.’ Twee keer per jaar organiseert de stuurgroep een bijzondere bekliming: ‘We regelen dan iemand met een gitaar die in het uitkijkpunt van de toren in het dialect liedjes zingt of verhalen vertelt. We doen dat met een kaasje, een worstje en een drankje. Want het moet wel gezellig zijn, hè?’

‘De klok glipte uit de takels en viel een paar verdiepingen door de toren heen’

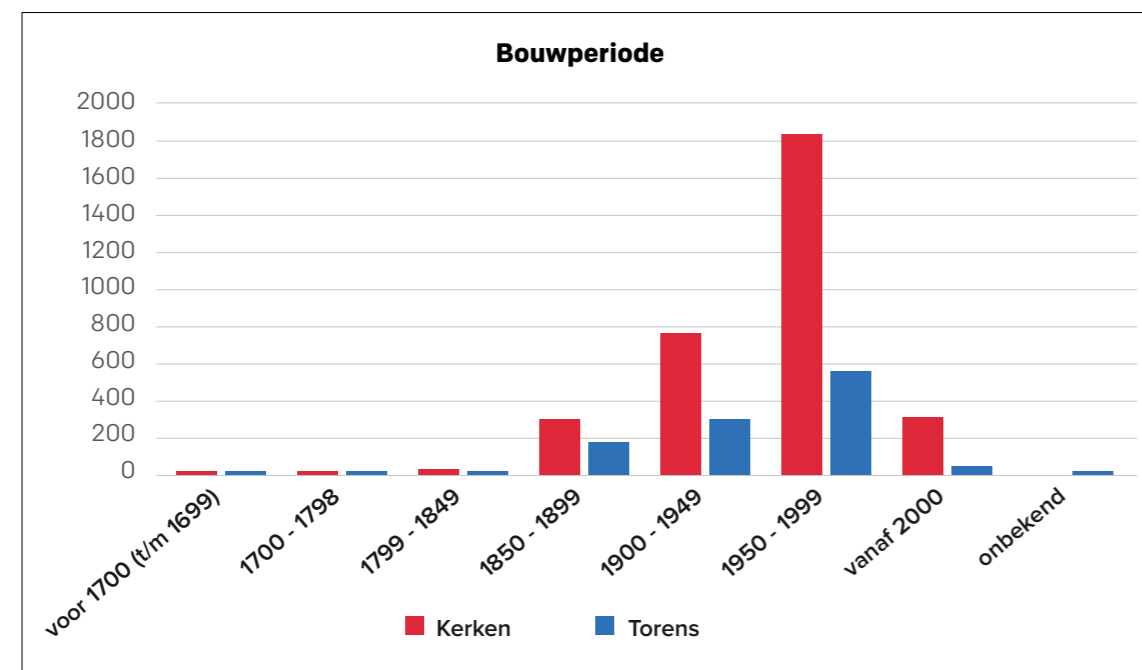

8 Wanneer zijn de kerktorens gebouwd?

De datering van kerktorens is onderverdeeld in periodes van 50 jaar: voor 1700 (t/m 1699), 1700-1798, 1799-1849, 1850-1899, 1900-1949, 1950-1999, vanaf 2000. Ook is er een categorie 'onbekend'.

Van de niet rijksmonumentale torens met religieus gebruik zijn de meeste (49%) gebouwd in de periode 1950-1999. Dit is de periode van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Ook de periode daarvoor, 1900-1949 is een periode waarin een groot aantal niet rijksmonumentale kerktorens te dateren is, 323 stuks.

	kerken		kerktorens	
	Aantal	Procent	Aantal	Procent
voor 1700 (t/m 1699)	1	0%	19	2%
1700-1798	3	0%	2	0%
1799-1849	33	1%	18	2%
1850-1899	293	9%	162	14%
1900-1949	767	24%	323	28%
1950-1999	1836	56%	565	49%
vanaf 2000	320	10%	62	5%
onbekend			11	1%

Hervormde kerk te Hellouw, Toren, 1983

Eendrachtserkerk te Zuid-Beijerland, hoektoren, 1933

Sionskerk te Zwolle, Klokkentoren, 1983

Kruiskerk te Wezep, Klokkentoren, 1969

Sommige kerktorens zijn ouder dan de kerk. In onze inventarisatie van niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik is dit het geval bij 38 kerktorens. Een mooi voorbeeld hiervan is de Muiderkerk te Amsterdam. Deze Nederlands Hervormde kerk is gebouwd in 1892. In 1989 is de kerkzaal verwoest door brand. Het orgel, en de kerktoren zijn hierbij beschadigd, maar konden worden behouden. In 1993 is een aantal buitenmuren van de kerk gesloopt. De kerktoren is toen gerestaureerd.

Andersom kan ook. Er zijn ook 28 niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik later gebouwd dan de kerk. Een mooi voorbeeld hiervan is Valkenburg (ZH). De kerk is gebouwd in 1950, als vervanging van een door de oorlog ernstig beschadigde kerk. Er was toen echter geen geld voor een kerktoren. Pas eind jaren 90 van de vorige eeuw nam het gemeentebestuur van Valkenburg het besluit om alsnog een toren te bouwen. Op 26 mei 2000 werd de toren geopend. In de kerktoren is ook een Torenmuseum gevestigd.

Oude Situatie Muiderkerk, 1982

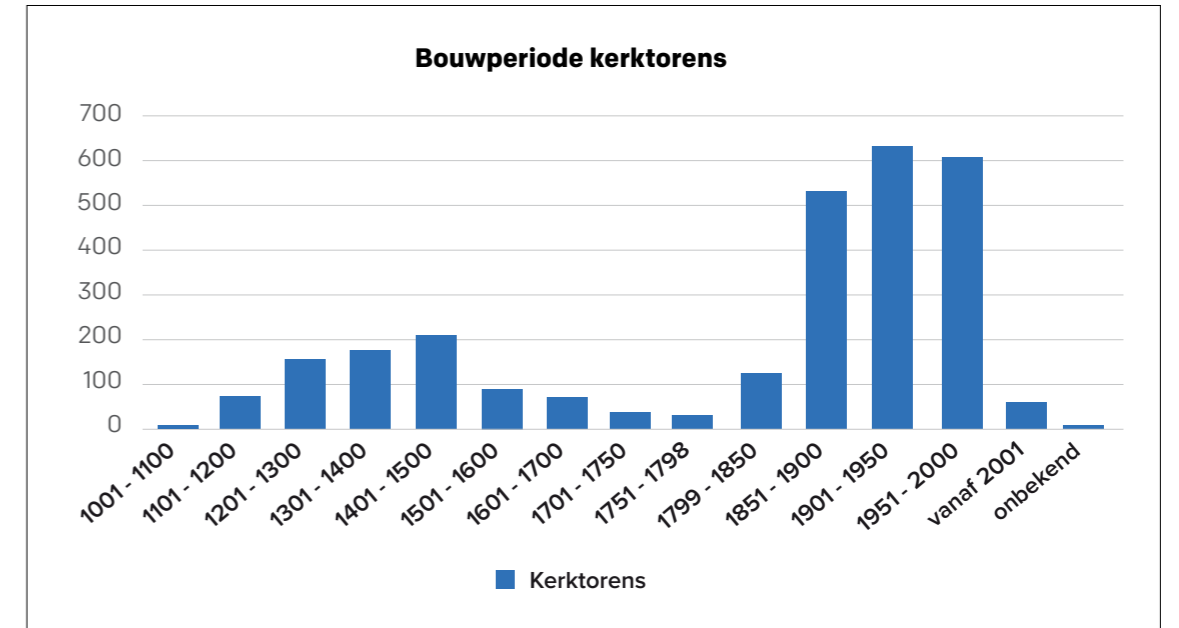
Muiderkerk Amsterdam: Oude toren en jonger kerkgebouw

Hervormde Kerk te Valkenburg (ZH), 2000

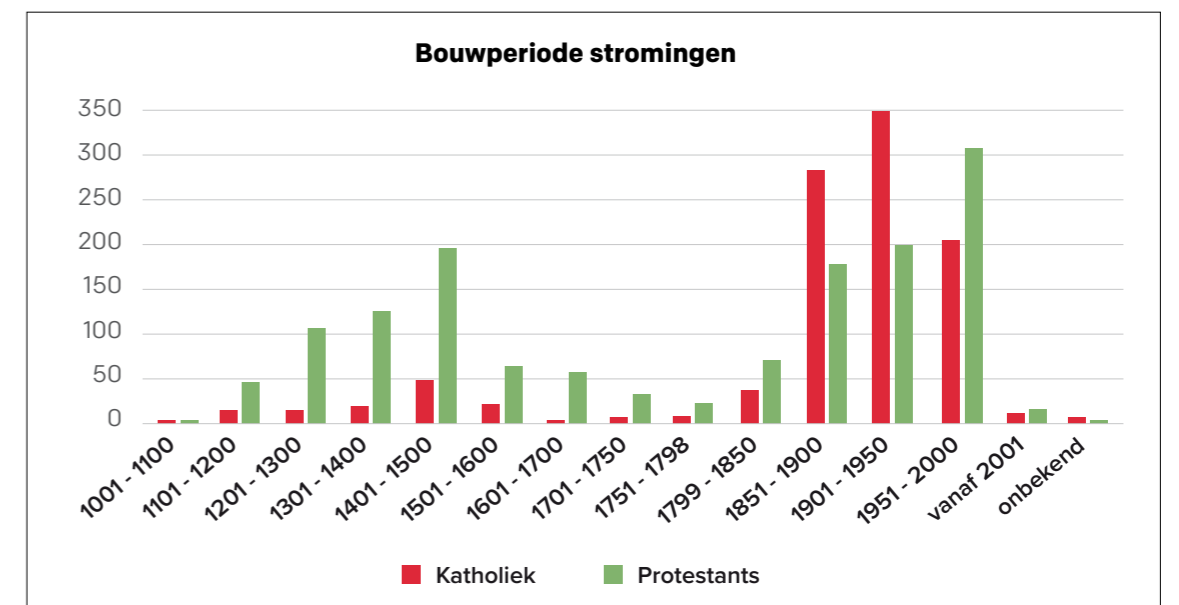
De hoge aantallen kerktorens in de tijd van de wederopbouw kunnen onder meer verklaard worden door nieuwbouw vanwege oorlogsschade, de groei van de bevolking en nieuwe wijken waarin alle verschillende denominaties een eigen kerk kregen.

Bij de rijksmonumentale kerktorens wordt de grafiek naar voren in de tijd uitgebreid met telkens periodes van 100 jaar.

Bouwperiode rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens

Wat ook opvalt binnen het gehele spectrum van rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik is dat binnen de Protestantse denominaties de meeste kerktorens zijn gebouwd in de tweede helft van de 20e eeuw. De meeste Rooms-Katholieke kerktorens zijn gebouwd tussen 1901 en 1950. Hierbij is uitgegaan van de huidige denominatie, en niet de denominatie ten tijde van de bouw van de kerktoren.

Van de Middeleeuwen tot en met de 15e eeuw nam het aantal kerktorens toe (gelijk met de bevolkingsgroei). Daarna is er een flinke daling te zien. Dit heeft onder meer te maken met de Reformatie die in 1517 startte met het spijkeren van de 95 stellingen door Maarten Luther op de deur van de kerk in Wittenberg. De kerkgebouwen werden door de protestanten overgenomen, terwijl katholieken, doopsgezinden en remonstranten in schuilkerken 'verdwenen'.

Tot en met de 18e eeuw houdt deze daling aan. Kerken anders dan de protestantse mochten geen torens hebben. Daarna neemt het aantal kerktorens snel toe. Met name vanaf de tweede helft van de 19e eeuw. Hierbij speelt het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 een grote rol. Het katholicisme kende een bloeiperiode in de eerste helft van de 20e eeuw, toen geen schuilkerken meer nodig waren. Net als andere opkomende denominaties bouwden de Katholieken volop nieuwe kerken met torens.

Zoutend zout:
De toren is gebaseerd
op de zouttorens die in de buurt
van Hengelo te vinden zijn.

G.J. Hammink, Hengelo (O)

Kerktoren van de Kristalkerk in Hengelo (O)

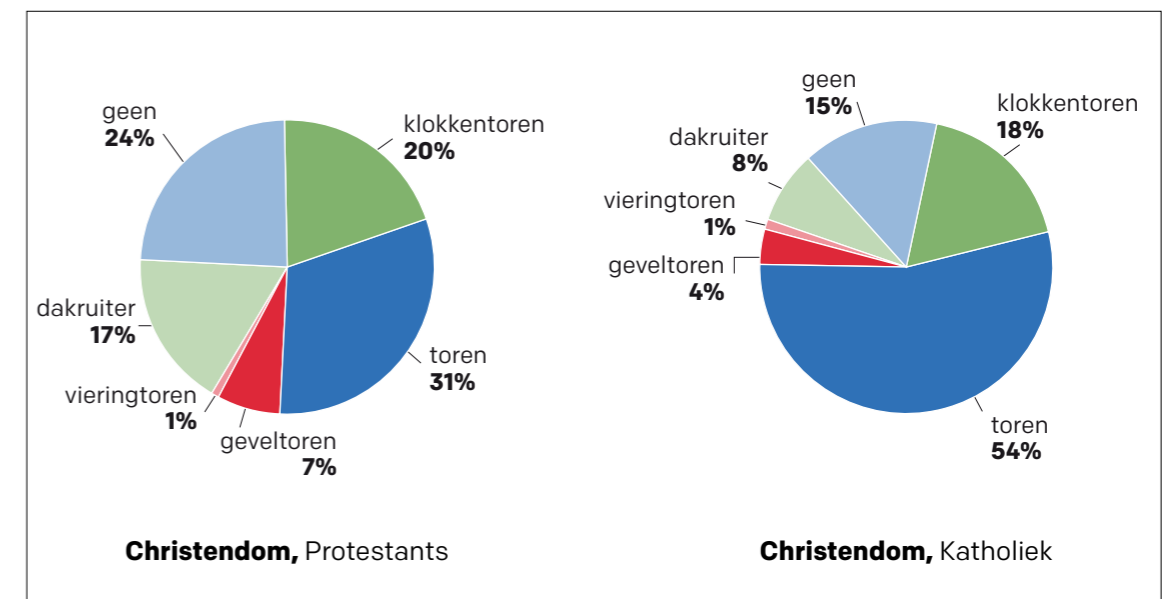
9 In welke denominatie zijn de meeste kerktorens te vinden?

9.1 Aanbeveling voor verder onderzoek naar ter zijde gelegde stromingen en denominaties

De database die ten grondslag ligt aan deze inventarisatie, heeft een indeling gemaakt aan de hand van religieuze stromingen, met daarbinnen diverse denominaties. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen de oorspronkelijke denominatie, dus ten tijde van de bouw van de kerktoren, en de huidige denominatie. Voorbeelden van religieuze stromingen zijn Christendom reformatorisch, of Christendom Katholiek.

Voorbeelden van de huidige denominatie zijn Protestantse kerk, Nederlands gereformeerd of Hersteld Hervormd.

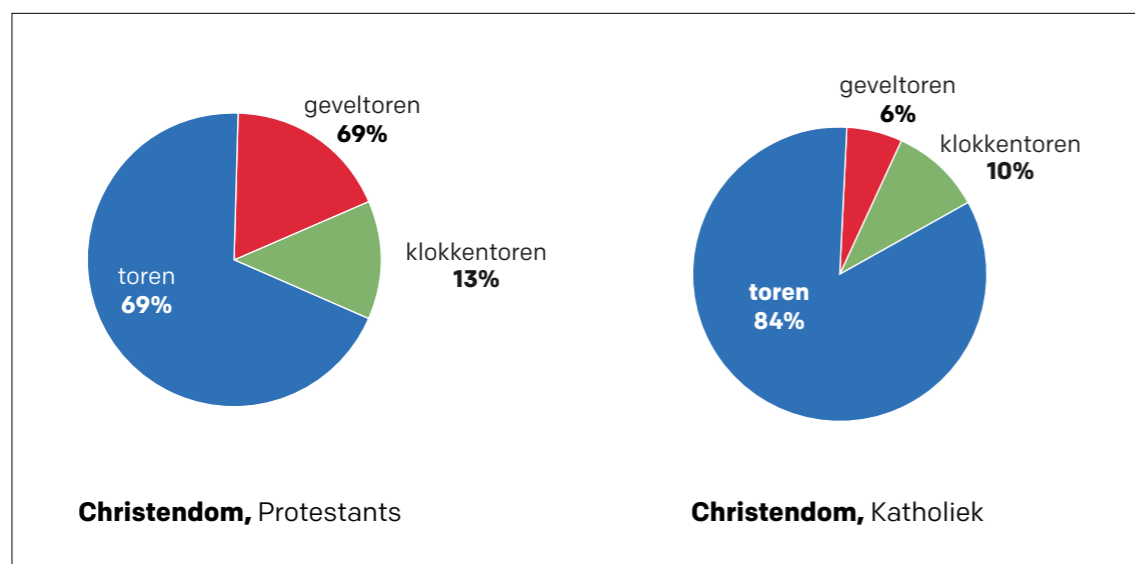
In deze inventarisatie is altijd uitgegaan van de huidige denominatie.

Als er gekeken wordt naar de torensoort binnen de niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik, dan blijkt dat zowel bij de Protestanten (31%) als bij de Katholieken (54%) de toren het meest voorkomt. Het aantal niet rijksmonumentale klokkentorens met religieus gebruik komt procentueel met 20% en 18% dichtbij elkaar. Bij de Protestanten komt een niet rijksmonumentale dakruiter vaker voor (17%) dan bij de Katholieken (8%).

Kijken we naar de torensoorten inclusief de rijksmonumentale kerktorens dan wordt dit beeld versterkt:

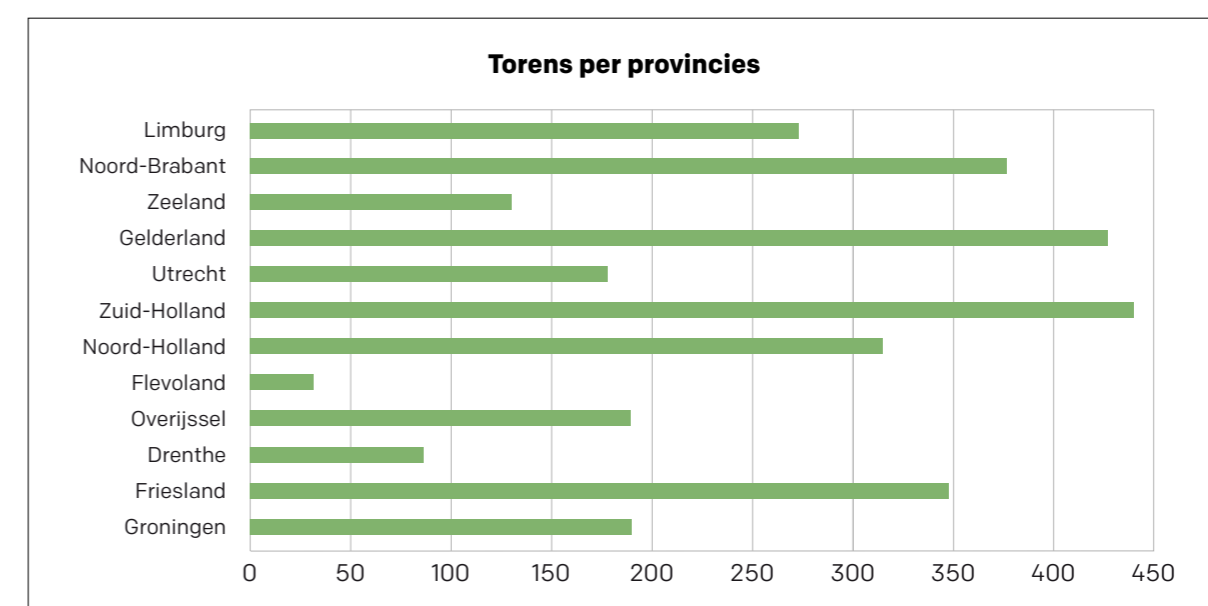
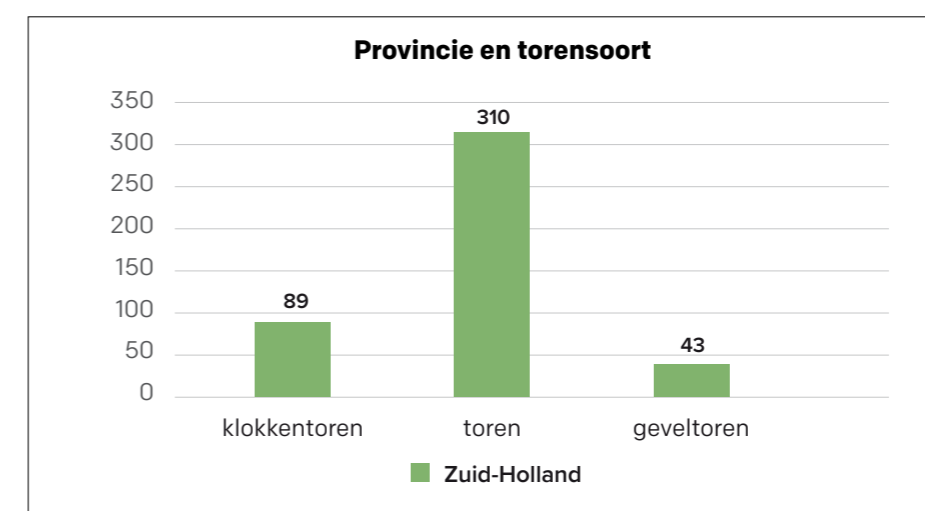
In de database van Kerken Tellen 2021 zit ook een aantal moskeeën. Hiervan is bekend dat er vaak een minaret (toren) bij aanwezig is. De bouw van moskeeën in Nederland startte vanaf de jaren '70 en dat is ook het tijdvak waarin de meeste kerktorens gebouwd zijn. Het zou het beeld van kerktorens in Nederland complementeren als ook de moskeeën worden meegenomen in een voortzetting en uitbreiding van deze inventarisatie van kerktorens in Nederland. Naast moskeeën bevat de database ook gebedshuizen van onder meer Molukse geloofsgemeenschappen, Chinese geloofsgemeenschappen en andere internationale geloofsgemeenschappen. Het is de moeite waard om de inventarisatie voort te zetten en uit te breiden met deze gebedshuizen. Dit geeft een diverser en completer beeld van de kerktorens in Nederland.

➤ 10 Waar staan de kerktorens?

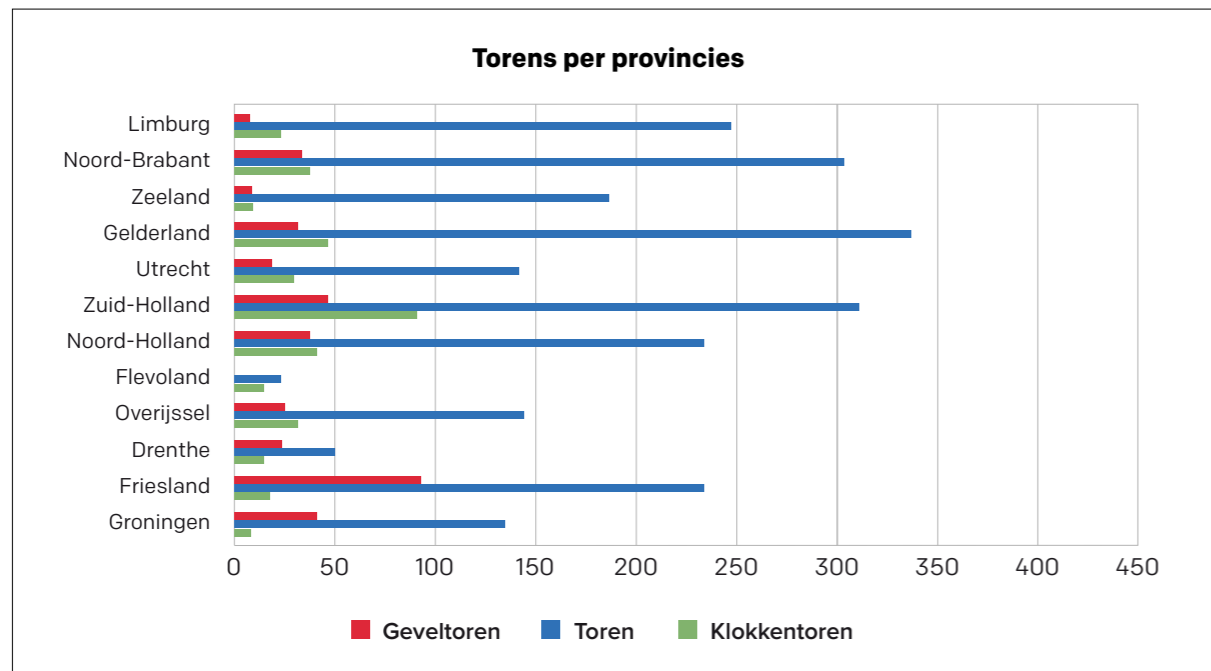
10.1 Geografische verdeling kerktorens over het land

Provincie Zuid-Holland steekt met kop en schouders boven de rest van Nederland uit. Deze provincie telt 442 kerktorens, verdeeld over 310 torens, 89 klokkentorens en 43 geveltorens. Daarachter volgt Gelderland met 422 kerktorens. De provincie Flevoland heeft de minste torens: 20 torens en 11 klokkentorens. Dit was enigszins te verwachten door het veel kortere bestaan van de provincie Flevoland. Van de oudere provincies heeft Drenthe de minste kerktorens: 50 torens, 15 klokkentorens en 23 geveltorens.

Deze getallen zijn een optelsom van rijksmonumentale kerktorens met religieus en met ander gebruik, en niet rijksmonumentale kerktorens met religieus gebruik.

Uit de drie torensoorten samengenomen blijkt dat alle provincies meer torens hebben dan klokkentorens of geveltorens. Friesland, Groningen en Drenthe hebben relatief veel geveltorens, meer dan klokkentorens. In de andere provincies zijn meer klokkentorens dan geveltorens. Flevoland heeft procentueel veel klokkentorens ten opzichte van de andere provincies en geen geveltorens. Limburg heeft maar enkele geveltorens en heeft meer torens.

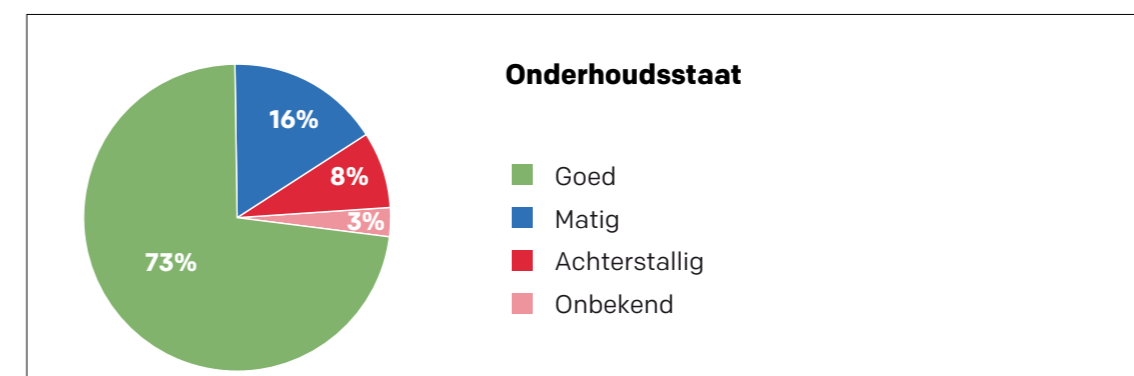

11 Hoe is de staat van onderhoud van kerktorens?

Zoals hierboven in 2.4 is beschreven, is er een vragenlijst uitgegaan naar geloofsgemeenschappen, stichtingen en gemeentelijke overheden. In deze vragenlijst is gevraagd naar de bouwkundige en financiële staat van de toren. Er zijn ook vragen gesteld over de jaarlijkse onderhoudskosten en de noodzaak van financiële of bouwkundige ondersteuning. Verder is gevraagd welke gevolgen er kunnen optreden mocht er geen financiële ondersteuning mogelijk zijn. Er is in deze vragenlijst geen onderscheid gemaakt tussen rijksmonumentale en niet rijksmonumentale kerktorens.

De vragenlijst is zoals gezegd beantwoord door 209 respondenten. Uit de antwoorden kunnen geen conclusies worden getrokken, maar het geeft wel een beeld een aanleiding tot verder onderzoek. De vragenlijst is bij deze rapportage gevoegd als bijlage.

11.1 Wat is de onderhoudsstaat van de kerktorens?

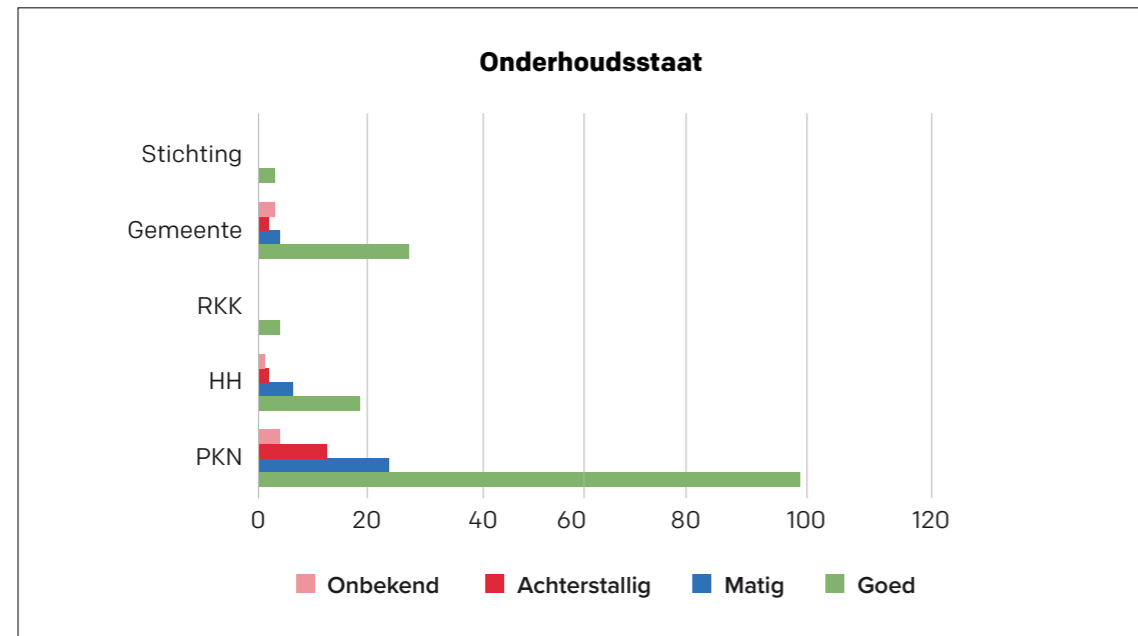

Driekwart (75%) van de ondervraagden geeft aan dat de kerktorens momenteel geen groot onderhoud nodig hebben of in renovatie/restauratie zijn. Dat komt overeen met de goede onderhoudsstaat: 73% geeft aan dat de kerktoren goed onderhouden is.

Van 16% van de kerktorens is de onderhoudsstaat matig en dat is een even groot deel als het deel (16%) waarvan gezegd wordt dat groot onderhoud hard nodig is.

8% heeft achterstallig onderhoud. Dit antwoord komt overeen met het percentage kerktorens dat momenteel in renovatie/restauratie is (6%).

Bij alle organisaties (kerken, gemeenten en stichtingen) zien we dezelfde verhoudingen terug aangaande het onderhoud. Daarbij moet in het achterhoofd gehouden worden dat, gezien de responsaantallen, de gegevens vanuit de Protestantse Kerk Nederland, Hersteld Hervormd en gemeentes meer zeggen dan de relatief kleine aantallen respons van de Rooms-Katholieke Kerk en de stichtingen.

11.2 Hebben kerktoren eigenaren ondersteuning en advies nodig?

Een klein deel (7%) van de ondervraagde organisaties geeft aan 'dringend' bouwkundige ondersteuning nodig te hebben. Samen met het deel dat 'misschien' (26%) ondersteuning nodig heeft, gaat het om één derde van de ondervraagden. Er is dus wel een ondersteuningsbehoefte. Deze wordt vooral gevraagd bij de Protestantse Kerk Nederland en - minder verwacht – bij de burger-

lijk gemeente. Ook bij de Hersteld Hervormd en Rooms-Katholieke Kerk is er (misschien) behoefte aan ondersteuning.

Een derde deel (31%) zegt de deskundigheid zelf in huis te hebben. Dit deel is even groot als het deel dat (misschien) behoefte aan ondersteuning heeft.

Het laatste derde deel (36%) geeft aan dat het een zaak is van de burgerlijke gemeente. Eigenlijk gaat het hier in alle gevallen om PKN-kerken waarvan de kerktoren in bezit is van de gemeente. Het deel van de ondervraagden dat ondersteuning wenst, heeft het meest behoefte aan bouwtechnische kennis. Daarna volgt kennis over veiligheidsaspecten, subsidies en regelgeving.

Opvallend hierin is de behoefte aan (juridische) kennis om de gemeente te kunnen 'dwingen' om actie te ondernemen op het onderhoud. Een kerkelijke organisatie klaagt al 20 jaar over onderhoud bij de gemeentelijke eigenaar en vraagt zich af of dit het komend jaar gaat gebeuren. 'Schandelijk dat dit zo kan.' Bij andere 'gemeentelijke' kerktorens blijkt dat de afstemming tussen kerk en gemeente juist goed loopt. Als cruciaal hiervoor worden genoemd: periodiek overleg en goed contact met de gemeenteambtenaar. Hierbij helpt het als de toren door de gemeente als iconisch wordt gezien.

De laatste jaren zijn er nieuwe expertises bijgekomen, zoals verduurzaming - overigens meer voor het kerkgebouw dan voor de kerktoren – of ecologisch onderzoek. Vanwege het verplichte onderdeel bij een vergunningaanvraag wordt hier expertise soms extern voor ingehuurd. Het werkt volgens sommige ondervraagden vertragend op het onderhoud en is kostenverhogend.

Een aantal kerktorens worden gemonitord door Monumentenwacht. Het is aan te nemen dat dit rijksmonumentale kerktorens betreft.

In reactie op de gedane uitvraag komt een lichte behoefte aan meer ondersteuning naar voren. Onderhoud van torens vraagt om financiële ondersteuning, of expertise. Er is gevraagd naar bouwtechnische kennis, en naar kennis over veiligheidsaspecten. Vanuit lokale gemeenten wordt vooral aangegeven dat de (SIM) subsidies zeer welkom zijn. Onderhoud van (monumentale) kerktorens levert immers hoge kosten op.

Het is aan te bevelen om verder onderzoek te doen naar de ondersteuningsbehoefte van kerktoreneigenaren.

Als follow-up op deze inventarisatie is verdere kennisuitwisseling voorzien rond de thema's: onderhoud, exploitatie en veiligheid & verzekeren. Resultierend in actuele handleidingen voor deze drie belangrijke thema's voor eigenaren en exploitanten van kerktorens.

Torenverhaal

De Lange Jan is het zoveelste wonder van Amersfoort.
'Nu ben ik thuis'

De Onze Lieve Vrouwetoren - in de volksmond 'de lange Jan' - in Amersfoort werd door katholieken geëerd, en door protestanten bijna verwoest. 'De toren is nu van iedereen.'

We schrijven 1444. De burgers van Amersfoort maken zich op voor het komende Kerstfeest. Maar dienstmeid Margriet Albert Gijsen wordt geplaagd door een visioen dat zich al driemaal aan haar heeft opgedrongen. Ze moet en zal naar de Amersfoortse buitengracht gaan. Haar mantel slaat ze dicht om zich heen. Ze rept naar het dunne ijs van de gracht. Onder het krakende ijs ziet ze iets glinsteren. Ze bukt, klauwt in het ijs en haalt een modderig Mariabeeldje naar boven. Vol verbazing kijkt ze ernaar:

dit is het beeldje dat haar in het visioen is getoond. Ze neemt het mee naar huis en steekt een kaars aan. Tot haar ontsteltenis brandt deze drie keer zo lang als andere kaarsen. Daarop brengt ze haar gevonden schat naar haar biechtvader. Die aarzelt geen moment: het beeldje krijgt een ereplaats in de Lievevrouwekapel. Al snel beginnen geruchten rond te gaan: zieken die de kapel bezoeken, vertellen dat hun pijnen afnemen. Mensen zien in hun dromen de Maagd Maria, die hen zegent en beschermt.

De bekendheid van de stad neemt snel toe. Zeelieden die - biddend tot Onze Lieve Vrouw in Amersfoort - stormen op de Zuiderzee overleven, gaan op bedevaart naar Amersfoort en schenken offers aan de stad. Zieken bezoeken de kapel en ontvangen genezing. In het 'Mirakelboek' zijn 550 van zulke wonderen opgeschreven. De Amersfoortse gelovigen willen de kapel eren met iets groters en indrukwekkenders. Zo wordt besloten om een toren te bouwen, hoger en sterker dan alles wat Amersfoort tot dan toe heeft gekend.

Reformatie

Hoewel Amersfoort eeuwenlang een katholiek bolwerk is, ontsnapt de stad toch niet aan het opkomende protestantisme. De hervormers bekritisieren de katholieke wonderverhalen en de bedevaarten. Ze noemen het bijgeloof en afleiding van het geloof, want voor hen gaat over de directe relatie tussen God en mens. Ook in Amersfoort beginnen mensen zich af te vragen of de wonderen wel echt zijn en of de kerk niet te veel geld verdient aan de bedevaarten. De stad krijgt al snel te

maken met de Opstand tegen Spanje. De kerk gaat daarna over in protestantse handen. Het Mariabeeldje verdwijnt. Toch komt het 1673 tijdens de Franse overheersing weer boven water. Het beeldje krijgt voor korte tijd een plaats in de - tijdelijk katholieke - Joriskerk. De protestanten hebben niets met de heiligenverering. Een kerk is een gebouw dat je overal voor kunt gebruiken, denken ze. Bijvoorbeeld voor de opslag van munitie. Handig, want de stad ligt in de achttiende eeuw op een strategische locatie en herbergt veel militairen. De Onze Lieve Vrouwekerk wordt in 1787 gebruikt voor

de opslag van zo'n negentig vaten buskruit. Wat er precies is gebeurd, verhaalt de geschiedenis niet. Feit is dat de kerk met een enorme explosie tot ontploffing komt. Dak en muren storten in, er vallen doden en gewonden. Van de kerk blijft alleen een ruïne over. De toren blijft echter, tegen alle verwachtingen in, overeind staan. Een nieuw wonder kan toegevoegd worden aan de geschiedenis van de kerk.

'Dak en muren storten in, er vallen doden en gewonden. Van de kerk blijft alleen een ruïne over'

Mensen laten de resten nog veertig jaar liggen, vertelt Fokje Das, torengids van de Onze-Lieve-Vrouwetoren. 'Kennelijk wisten ze niet goed wat ze ermee moesten.' Zelf is Das geboren en getogen in Amersfoort. 'Als ik de toren zie, dan voel ik 'nu ben ik thuis'. Ook andere Amersfoortse beklimmers van de Lange Jan herkennen dit gevoel, vertelt de gids.

De toren is inmiddels Rijksmonument en niet meer in katholieke of protestantse handen, deelt Das mee: 'De Lange Jan is nu van iedereen.' Na reservering van een kaartje is de Amersfoortse toren te beklimmen. Enige conditie is wel vereist: de toren is met 98 meter de derde hoogste van Nederland en telt 346 traptreden.

Naast zijn stadsgenoot van de Nieuwe Kerk (de tweede hoogste kerktoren van Nederland) is de in de volksmond 'Ouwe Jan' genoemde toren al even iconisch, niet in het minst om het feit dat de toren al sinds de bouw enigszins uit het lood staat.

Barry Kriekaard, Delft

Kerktoren Oude Kerk in Delft

Eén voor meerdere kerken, dat is toch een prachtig idee. En het absolute icoon van Zeewolde. Bij gebrek aan beter? Misschien. Maar toch!

Martjan Kuit, Zwolle

Kerktoren van de Open Haven in Zeewolde

➤ 12 Wat kost het onderhoud van een kerktoren?

Er is een verschil tussen onderhoud en restauratie. Onderhoud is jaarlijks regulier onderhoud om het gebouw in goede staat te houden. Restaureren is het in goede staat brengen van wat schade heeft opgelopen. Ondanks dat een eigenaar altijd regulier onderhoud uitvoert, is een restauratie eens in de zoveel tijd onontkoombaar. Soms zijn gebouwonderdelen aan het einde van hun levensduur. Ongeveer eens in de dertig tot vijftig jaar moet een gebouw gerestaureerd worden. Dan is er meer nodig dan gewoon onderhoud. Vanwege de hoogte zijn kerktorens vaker blootgesteld aan alle weersinvloeden, maar staan zij ook minder vaak in de - daardoor veelal prijzige - steigers. Torens zijn onderhoudsgevoelig en dat maakt restauratie noodzakelijk en kostbaar.

12.1 Kerktorens in restauratie

Een hoge kerktoren, zoals de Utrechtse Domtoren van 112m, staat gemiddeld eens in de 50 jaar in de steigers voor een grondige restauratie. Met dit soort grote kerktorens, waarbij de steigerkosten al torenhoog zijn, zijn enorme bedragen gemoeid. Een SIM subsidie voldoet niet. Alle vormen van onderhoudsreserveringen, subsidies en fondsen worden uit de kast getrokken. Voor de extra's weet men tegenwoordig een goede crowdfunding of originele wervingsactie te verzinnen, zoals de verkoop van stukjes vervangen Domtoren voor kleurrijke torenaanlichting.

Factoren die samenhangen met de hoogte van de **restauratiekosten** zijn:

- **Omvang:** een grote toren omvat meer oppervlakte en volume en vraagt een hoge steiger dan een middelhoge of kleine toren. Deze laatste kan veelal meegaan in het reguliere onderhoud van het kerkgebouw.
- **Materialen:** houten toren(onderdelen) vragen vaker onderhoud dan bakstenen of betonnen torens. Natuursteenelementen kunnen keihard zijn, maar sommige zandstenen elementen zijn juist schadegevoelig. Voor restauratie van deze materialen is specialistische kennis en vakmanschap nodig. Maar ook beton begint steeds vaker rot, roest en problemen te tonen bij de jongere kerktorens.
- **Detailering en stijl:** hoe meer details en ornamenten, hoe duurder. Elke architectuurstijl en – periode heeft zo zijn decoratiekenmerken. Neogotische torens zijn bijvoorbeeld rijker geornamenteerd dan Middeleeuwse of wederopbouwtorens.
- **Tijdspanne:** een jonge toren van minder dan 30 jaar oud heeft nog geen restauratiecyclus doorlopen, terwijl een middeleeuwse toren al meerdere restauraties achter de rug heeft. Hoe langer de periode tussen de vorige en nabije restauratie is, hoe groter de tijds- en weersinvloeden zijn.

Subsidies, fondsen en belastingen spelen een grote rol bij de betaalbaarheid van onderhoud en restauratie. Factoren die samenhangen met **financieringsmogelijkheden** zijn:

- **Monumentstatus:** Eigenaren van een rijksmonumentale kerktoren maken meer aanspraak op subsidies en fondsen dan van gemeentelijke monumenten en kerktorens zonder monumentstatus. Voor rijksmonumenten kan bij de RCE een subsidie aangevraagd worden volgens de

Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (SIM) en zijn er soms eenmalige subsidieregelingen zoals die voor Klinkend Erfgoed en de Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten.

- **Locatie:** Sommige provincies en gemeenten hebben ook een subsidieregeling. Vaak voor rijksmonumenten en regelmatig voor provinciale en gemeentelijke monumenten. De subsidiebedragen zijn zeer gevarieerd in hoogte.
- **Eigenaarschap:** de mogelijkheden voor subsidies, fondsen of wervingsstrategieën hangen samen met het soort eigenaar. De voordelen kunnen tussen een kerkgenootschap, stichting, Professionele Organisaties voor Monumentenbehoud (POM), gemeente, ondernemer, particulier heel verschillend zijn. Binnen de diverse organisaties en kerkelijke denominaties is tevens een verschil van financiering bekend. Sommigen kunnen de kosten geheel zelf dragen, hebben intern een restauratiefonds met meerdere gebouwen, sparen in een onderhoudsreserve, terwijl anderen sterk afhankelijk zijn van subsidies, zoals aangegeven in de peiling.

Om een beter beeld te krijgen van restauratiekosten en –financieringsmogelijkheden zijn hier vijf voorbeelden toegelicht.

Voorbeeld 1

Omvang: hoogste torens (XXL) meer dan 90m
Stijl: gotiek
Eigenaar: Protestantse Kerk Nederland
Monumentstatus: Rijksmonument
Restauratiekosten: €€€€€€€€
Subsidies Rijk: €€€€€€€€
Subsidies Provincie en gemeente: €€€€€€€€
Fondsen: €€€€€€€€

Voorbeeld 2

Omvang: grote toren (L) ca. 65m
Stijl: neogotiek
Eigenaar: Rooms-Katholieke Kerk
Monumentstatus: Rijksmonument
Restauratiekosten: €€€€€€€€
Subsidies Rijk: €€€€€€€€
Subsidies Provincie en gemeente: €€€€€€€€
Fondsen: €€€€€€€€

Voorbeeld 3

Omvang: middelgrote toren (M) ca. 35m
Stijl: Hollandse renaissance
Eigenaar: gemeente
Monumentstatus: Rijksmonument
Restauratiekosten: €€€€€€€€
Subsidies Rijk: €€€€€€€€
Subsidies Provincie en gemeente: €€€€€€€€
Fondsen: €€€€€€€€

Voorbeeld 4

Omvang: klein (S) ca. 20m
Stijl: eclectisch
Eigenaar: stichting
Monumentstatus: Gemeentelijk monument
Restauratiekosten: €€€€€€€€
Subsidies Rijk: 0
Subsidies Provincie en gemeente: €€€€€€€€
Fondsen: €€€€€€€€

Voorbeeld 5

Omvang: klein (S)
Stijl: Wederopbouw
Eigenaar: onbekend
Monumentstatus: Geen monument
Restauratiekosten: €€€€€€€€
Subsidies Rijk: 0
Subsidies Provincie en gemeente: 0
Fondsen: €€€€€€€€

12.2 Wat zijn de jaarlijkse kosten van onderhoud aan kerktorens?

Vanuit de eerder genoemde peiling heeft de helft van de ondervraagden kunnen aangeven wat de jaarlijkse onderhoudskosten zijn. Opvallend is dat de percentages aflopen naarmate de jaarlijkse kosten toenemen. Ook gaf een aantal ondervraagden aan hier niet op te kunnen of willen antwoorden.

De jaarlijkse onderhoudskosten lijken mee te vallen. Uiteraard geldt ook hier dat de peiling slechts een peiling is, en we hier geen conclusies uit kunnen trekken. In de peiling zijn de onderhoudskosten niet gekoppeld aan monumentenstatus of omvang. Ook is er geen specificatie gevraagd over regulier onderhoud of restauratie.

Het is ook mogelijk dat de antwoorden gegeven zijn door kerktoreneigenaren van kerktorens met een bescheiden omvang. Verder wordt door enkele kerken genoemd dat het om een relatief nieuw kerkgebouw gaat (ca. 10-15 jaar oud).

Vanwege de lage respons geven de antwoorden op deze vraag geen representatief beeld van de gemiddelde onderhoudskosten.

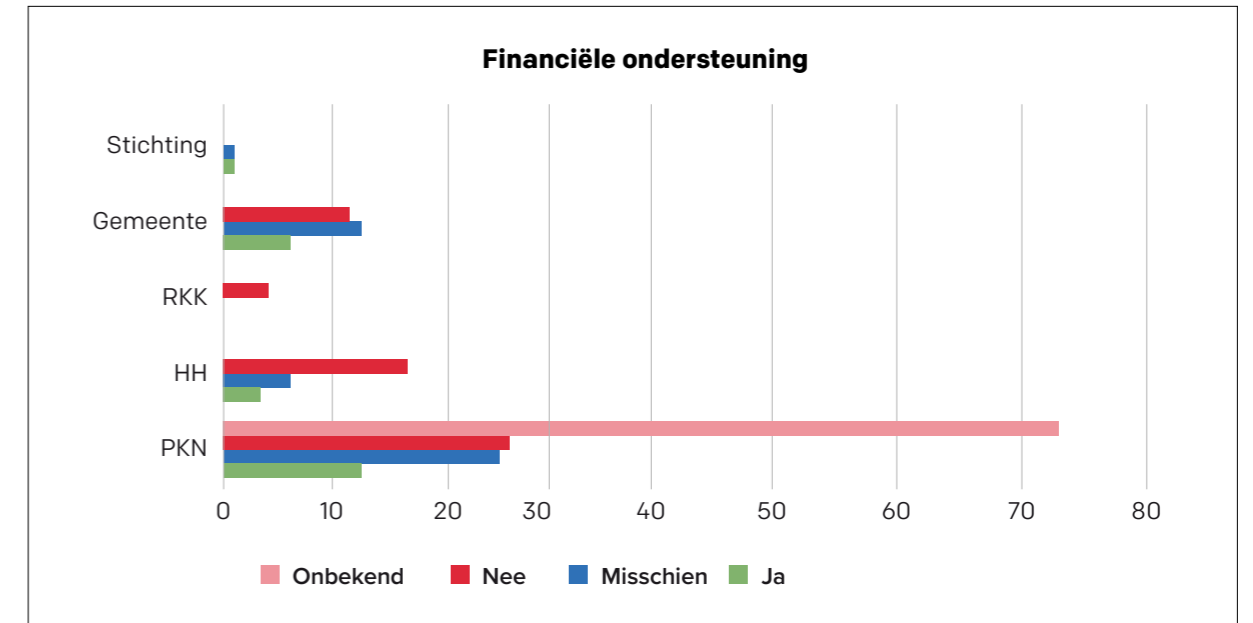
12.3 Hebben eigenaren behoefte aan financiële ondersteuning?

De antwoorden op de vraag naar financiële ondersteuning zijn vergelijkbaar met de uitkomsten van de vraag naar bouwkundige ondersteuning. Ruim een derde (37%) van de ondervraagden,

die allen de PKN vertegenwoordigen, verwijzen voor de behoefte aan financiële ondersteuning door naar de burgerlijke gemeente. Die is veelal eigenaar van de kerktorens bij hun kerkgebouw.

Een klein derde deel (29%) zegt het financieel zelf te redden. Dit geldt met name voor de Hersteld Hervormde Kerken. Van de RKK is er te weinig informatie om datzelfde beeld te geven..

Het laatste derde deel bestaat uit 12% die dringend behoefte heeft aan financiële ondersteuning en 22% die dit misschien nodig heeft. Stichtingen zeggen dit het meest, net als de burgerlijke gemeenten. In veel gevallen is hier ook sprake van bij de PKN. Bij de peilingen is dit beeld terug te zien in de aanvullende opmerkingen:

“Zolang de rijkssubsidie voor monumenten in stand blijft zijn voornamelijk de kosten welke we zelf moeten dragen, op te brengen.”

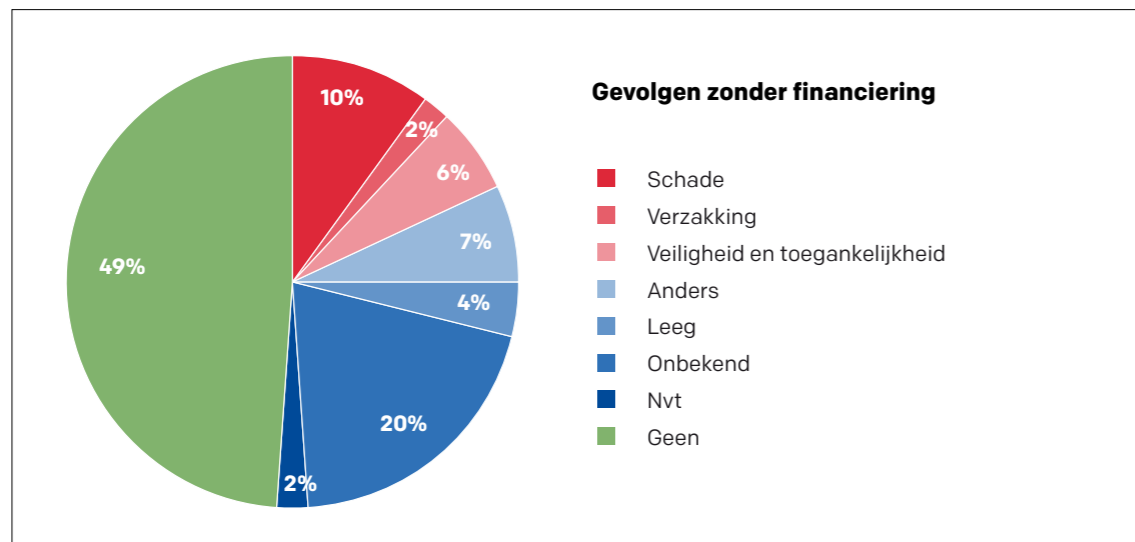
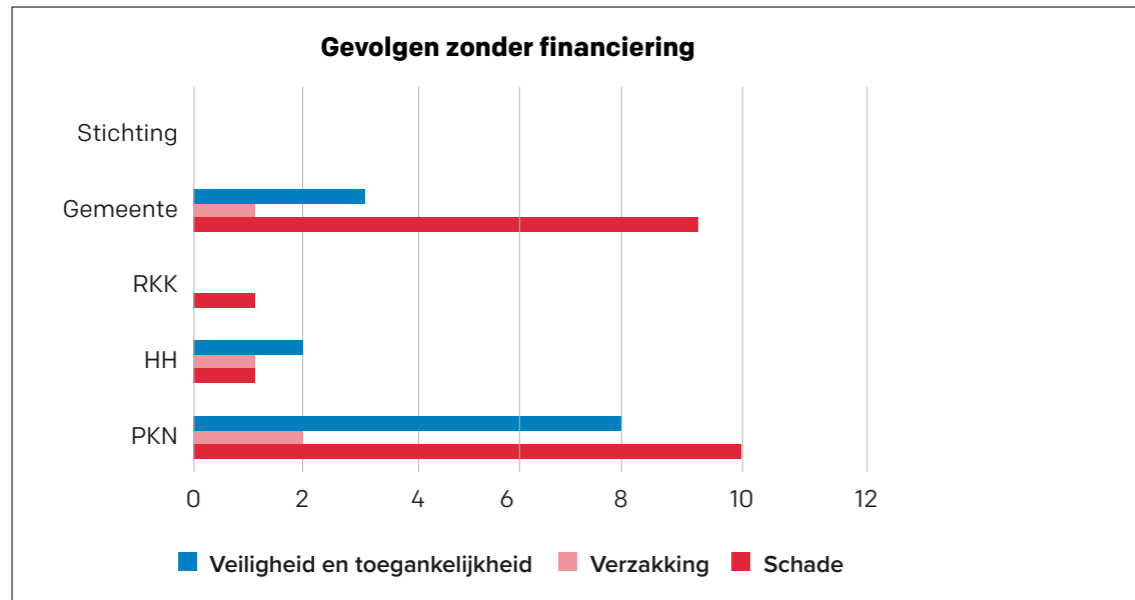
“De staat van onderhoud is ronduit goed. De SIM heeft 60% betaald. De onderhoudsvoorziening is afdoende tot op heden.”

“Een groot deel van het concept instandhoudingsplan 2025-2030 voor de kerk bestaat uit groot onderhoud van de toren. De totale kosten van dit plan zijn zelfs met RCE subsidie niet haalbaar voor ons. We zijn in gesprek met een partij over een overname van de toren.”

“Ons gebouw is geen monument maar kent wel de status als dorpsgezicht. De gemeente subsidieerde met een klein bedrag.”

“Naast SIM en een eigen bijdrage zijn we ook afhankelijk van andere geldstromen om de torens in goede staat te houden. Onze stichting herbestemt en exploiteert haar kerken en kan hiermee een deel van de kosten van onderhoud dekken door inkomsten en subsidies. Exploitatie van kerktorens is lastig zo niet onmogelijk. Dit is een extra uitdaging bij het in standhouden van de torens om financiering te realiseren.”

12.4 Wat zijn de gevolgen voor kerktorens als er geen financiële ondersteuning is?

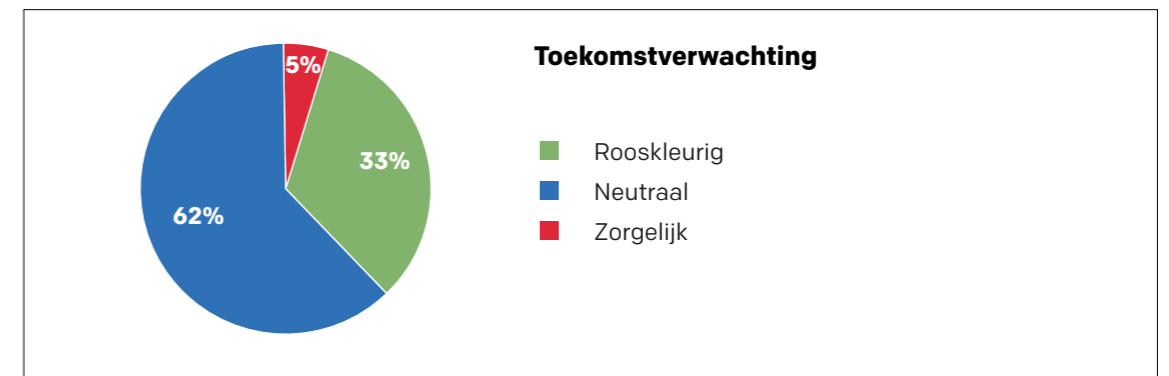
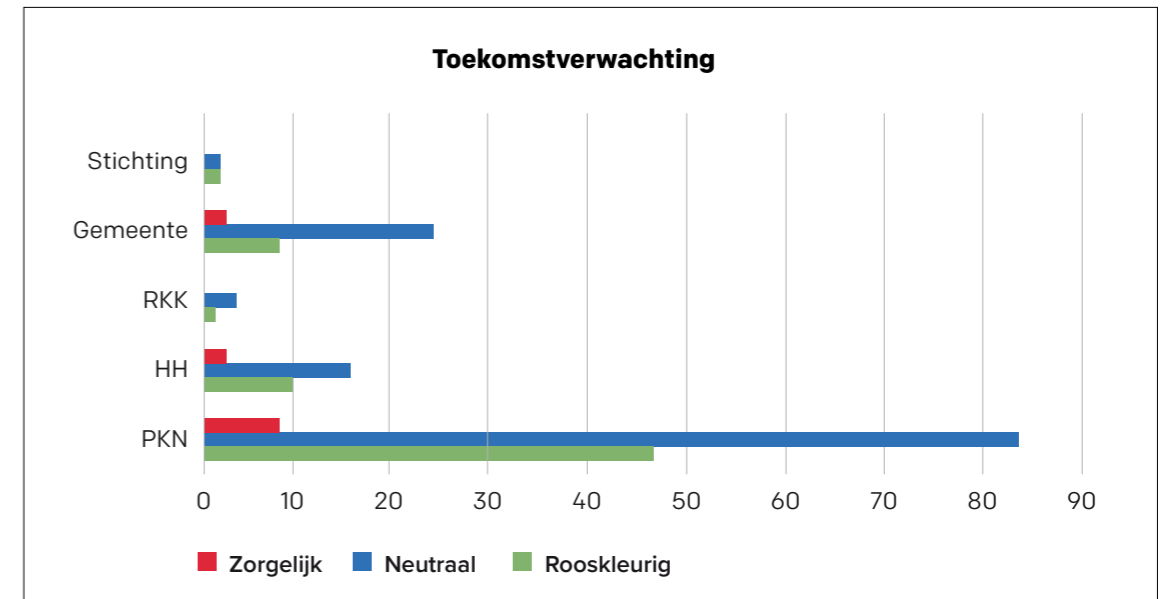

In eerste instantie verwacht de helft van de respondenten (49%) dat er zonder financiële ondersteuning nog **geen gevolgen** zijn. Een kwart (26%) van de organisaties heeft geen idee. Zij hebben de vraag niet beantwoord (4%), weten het niet (20% onbekend) of vinden de vraag niet van toepassing (2%) omdat de kerktoren van een andere eigenaar is.

Opgeteld is dit 75%, en dit percentage komt aardig overeen met de 66% in de vorige paragraaf waarbij de meeste organisaties zichzelf zelf redden (29%) of dat de verantwoordelijkheid bij de burgerlijke gemeente ligt (37%).

Het ¼ deel dat overblijft verwacht zonder financiële ondersteuning vervolgschade aan het casco van de toren (10%), zoals problemen aan het voegwerk, metselwerk en dakbedekking. 6% kan de veiligheid en toegankelijkheid van de toren niet meer garanderen. 2% heeft te maken met verzakking. Verder (7%) worden diverse gevolgen genoemd zoals verrotte balklagen, zwam en achterstallig schilderwerk.

13 Hoe zien kerkeigenaren de toekomst van hun kerktoren?

Over de toekomst is het overgrote deel van de ondervraagden neutraal (62%). Dat is over alle organisaties het voornaamste beeld. 1/3 ziet het rooskleurig in, slechts 5% vindt de situatie zorgelijk. Met de opmerkingen uit de peiling in het achterhoofd zou men waakzaam moeten zijn op de naderende krimp, die is voorspeld met 1.700 te verwachten kerksluitingen als gevolg.

De peiling geeft het beeld dat de meeste van de ondervraagde organisaties zich vooralsnog redden, maar als subsidies wegvallen en de toekomst verandert, zou deze zelfredzaamheid kunnen gaan kantelen. En nogmaals, er is binnen de antwoorden geen zicht op of de eigenaar een rijksmonumentale of een niet rijksmonumentale kerktoren bezit/beheert, en wat de ouderdom van de kerktoren is.

Enkele gemeenten geven aan dat zij de SIM erg goed kunnen gebruiken, en samen met de Monumentenwacht het onderhoud bepalen. Het zou meer inzicht geven als hier verder onderzoek naar wordt gedaan. Want is de SIM toereikend? In sommige gevallen niet: sommige geloofsgemeenschappen sparen nog voor groot onderhoud en een andere gemeente formuleert het zo:

“Wij hebben SIM-bijdrage voor de toren ontvangen, echter die is zeer onvoldoende om financieel in het noodzakelijke onderhoud te voorzien”.

Nu uit deze inventarisatie blijkt dat het aantal kerktorens in Nederland groter is dan verwacht, zou de opgave rondom kerktorens (daamee) ook weleens groter kunnen zijn dan verwacht.

Het helaas niet gebouwde, zeer fraaie Bakema ontwerp (met ook echt een verhaal en visie erachter) voor de Euromast heeft het dan niet gehaald, maar met de nominatie van een wel gebouwde kerktoren zou hem dan toch postuum wat eer toekomen. Het is hem van harte gegund.

Ronald Aker, Amsterdam

Kerktoren Gereformeerde kerk in Nagele

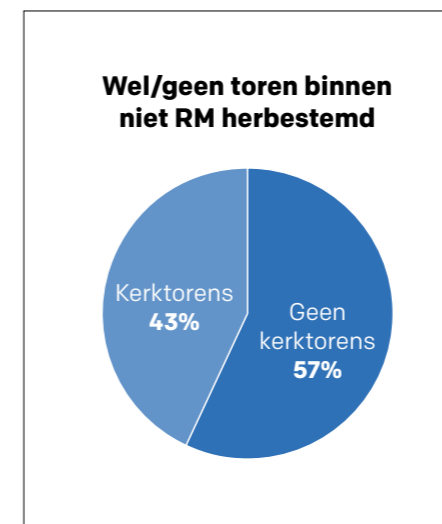
➤ 14 Wat zijn mogelijkheden voor ander gebruik van kerktorens?

14.1 Hoeveel kerktorens hebben een ander gebruik?

In deze inventarisatie is ook gekeken naar kerktorens van kerkgebouwen met een ander, niet religieus gebruik. Voorbeelden van ander gebruik van een kerkgebouw en/of een kerktoren kunnen dienen als inspiratie voor kerktoreneigenaren die nadenken over de toekomst van hun kerktoren. Tegelijk komen de uitdagingen die er liggen bij ander gebruik aan de oppervlakte. Als een kerkgebouw wordt herbestemd, betekent dit overigens niet dat de kerktoren automatisch behouden blijft en/of ook een ander gebruik heeft.

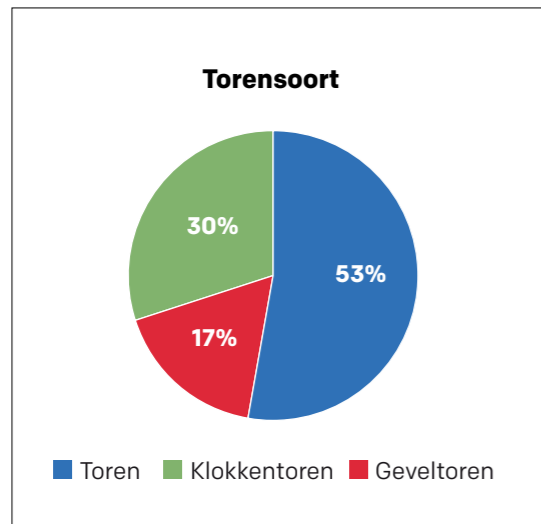
In een aantal gevallen wordt bij de herbestemming naar ander gebruik de kerktoren gesloopt. Ook blijft de kerktoren soms behouden, zonder specifieke herbestemming.

Het blijkt dat van niet rijksmonumentale kerkgebouwen met een andere functie 43% een kerktoren heeft. Hierbij is te zien dat de meeste van deze niet rijksmonumentale kerktorens die horen bij een kerk met een andere functie, klokkentorens zijn.

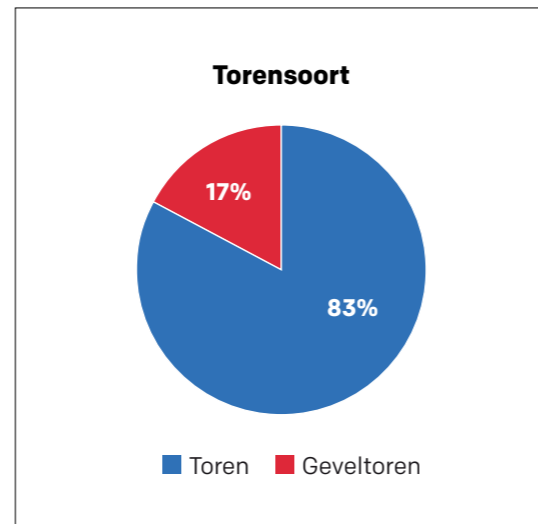

Deze gegevens hebben we niet op dezelfde wijze beschikbaar voor de rijksmonumentale kerken met bijbehorende torens. Uit de inventarisatie blijkt wel dat veruit de meeste rijksmonumentale kerktorens (83%) met een andere functie een van het soort volledige toren is.

Binnen de inventarisatie niet RM herbestemd

Binnen de inventarisatie RM herbestemd

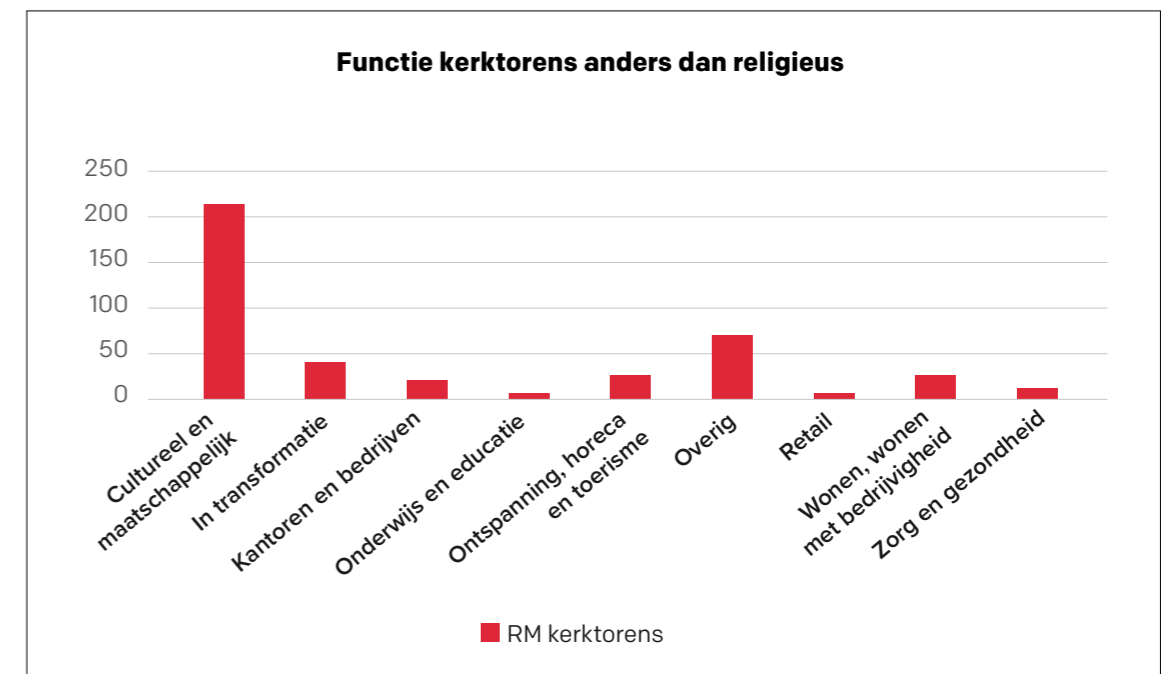
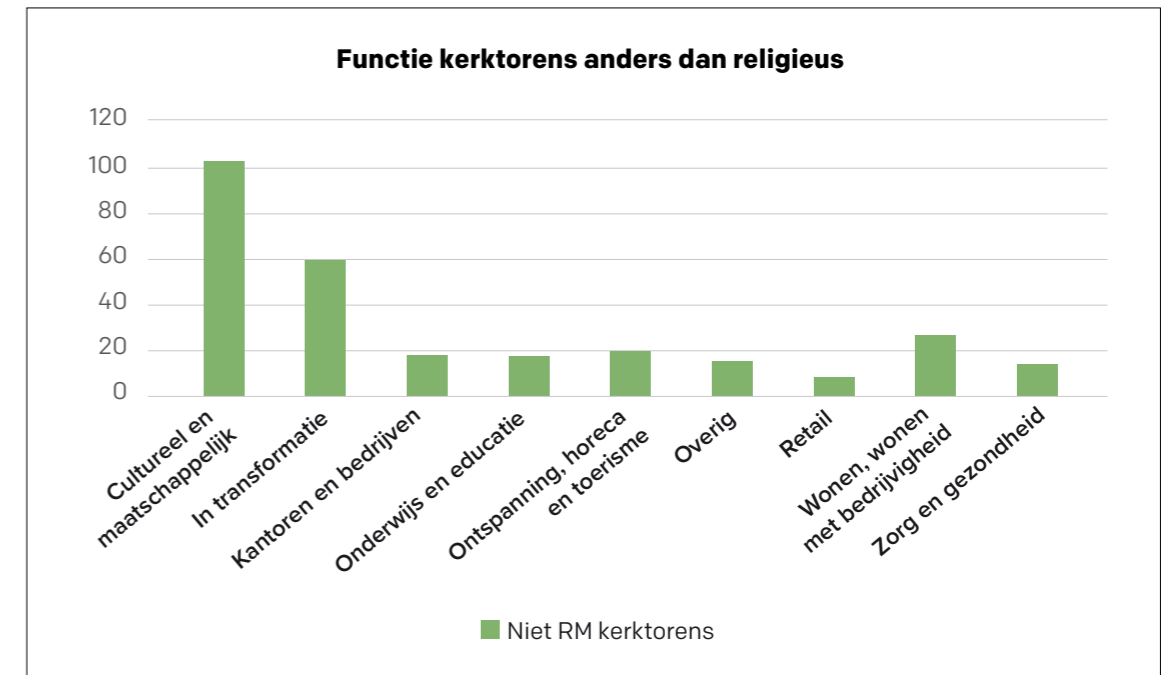
14.2 Welke categorieën ander gebruik zijn er?

Ander gebruik van kerkgebouwen is door de RCE onderverdeeld in de volgende categorieën:

- Cultureel en maatschappelijk;
- In transformatie;
- Kantoren en bedrijven;
- Onderwijs en educatie;
- Ontspanning, horeca en toerisme;
- Overig;
- Retail;
- Wonen, wonen met bedrijvigheid;
- Zorg en gezondheid.

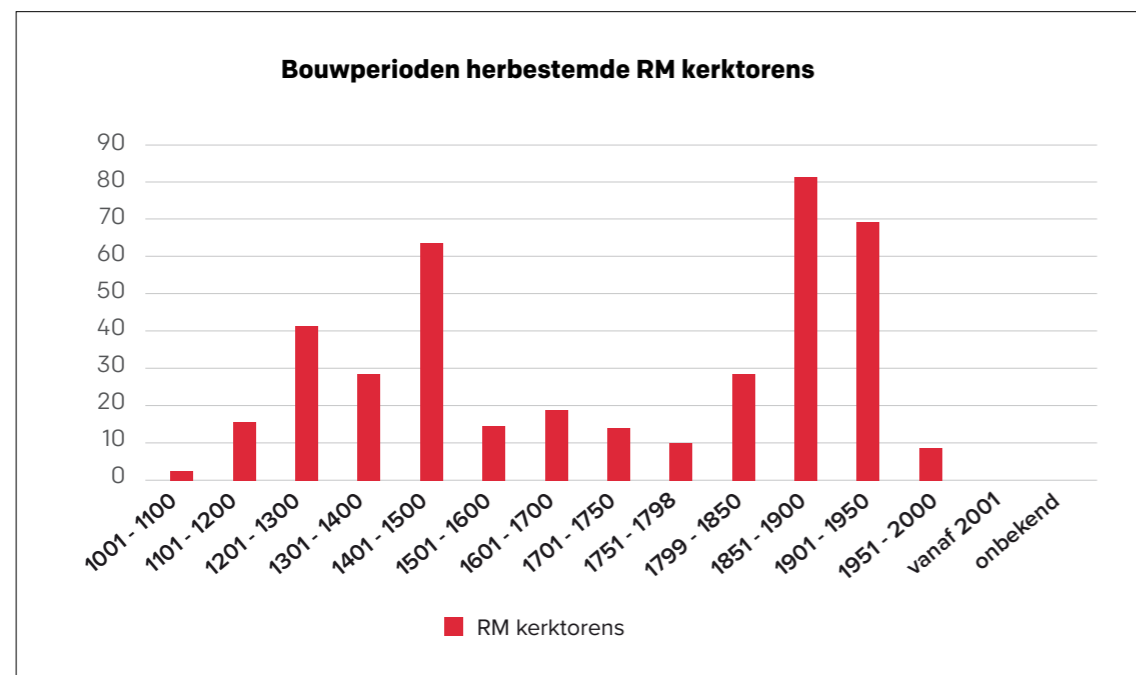
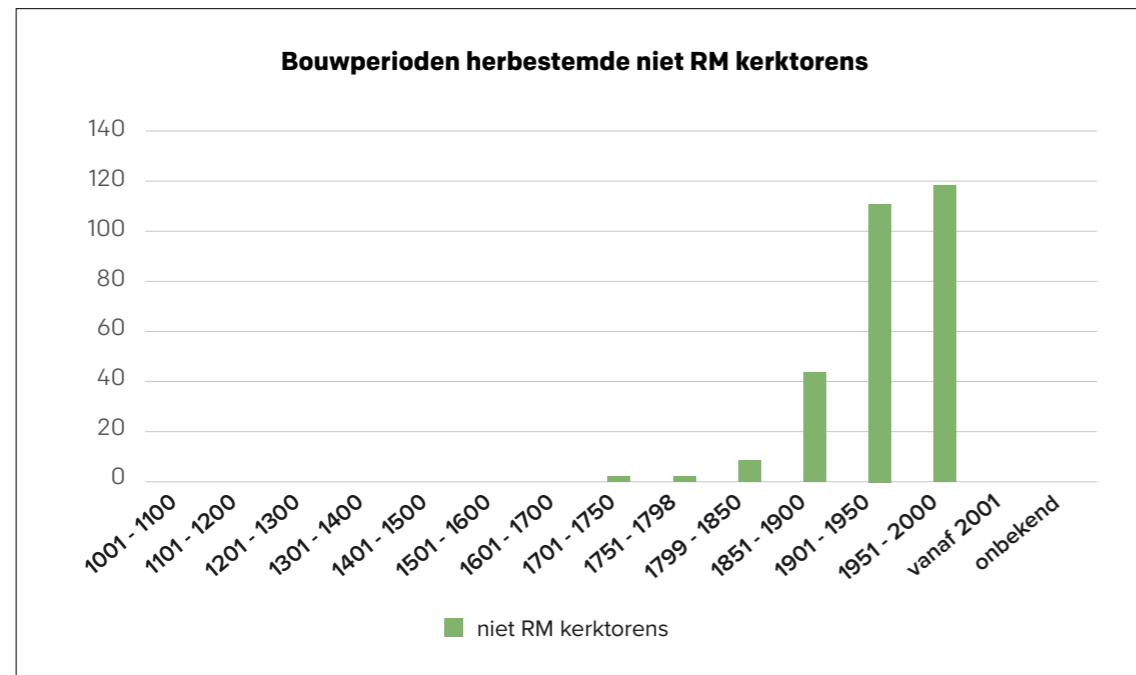
Het blijkt dat de meeste onderzochte niet rijksmonumentale kerktorens een ander gebruik hebben in de categorie *In transformatie* en in *Cultureel en maatschappelijk*.

Voor de herbestemde rijksmonumentale kerktorens komt de categorie *Cultureel en maatschappelijk* eveneens het meest voor. Op de tweede plaats staat *Overig*, waarin de kerktorens zonder kerkgebouw oververtegenwoordigd blijken te zijn. Dit zijn losstaande torens zonder een eenduidige functie.

14.3 Welke datering hebben de kerktorens met ander gebruik?

De meeste niet rijksmonumentale kerktorens met een ander gebruiken vallen in het tijdvak 1951-2000 en 1901-1950.

Bij de rijksmonumentale kerktorens met een ander gebruik komen alle bouwperiodes voor. De kerktorens uit de tijdvakken 1851-1900 en 1901-1950 kennen de meeste herbestemde torens, gevolgd door kerktorens uit de oudere periode van 1401-1500.

14.4 Voorbeelden van herbestemde kerktorens

Hieronder volgt een aantal voorbeelden van verschillende soorten ander gebruik van de kerktorens. Hiermee wordt bedoeld dat de primaire religieuze functie is vervangen door een andere. In sommige gevallen gaat de nieuwe functie samen met de eerdere functie.

Torenmuseum Valkenburg (ZH), 2000

Valkenburg Zuid-Holland Nieuw Torenmuseum

In 2000 werd een nieuwe toren gebouwd bij de Hervormde kerk in Valkenburg (ZH). De eerdere kerk en toren werden in 1940 zodanig beschadigd dat herstel niet meer mogelijk was. Er werd wel een nieuwe kerk gebouwd (1950), inmiddels een gemeentelijk monument, maar voor een kerktoren was geen geld meer. Eind jaren 90 van de vorige eeuw nam het gemeentebestuur van Valkenburg het besluit om alsnog een toren te bouwen. Op 26 mei 2000 werd de toren geopend. De toren wordt beheerd door de Stichting De Valkenburgse Toren en gebruikt door de Vereniging Oud Valkenburg, die zorgt voor de openstelling van het in de toren gevestigde museum en voor het beheer van de collectie. De naam van het museum is afgeleid van de toren en luidt Torenmuseum.

Kerktoren Garmerwolde, 13e eeuw

Garmerwolde Schoolkerk met tentoonstellingstoren

In de tweede helft van de 13e eeuw werd de vrijstaande kerktoren met kruiskerk in Garmerwolde gebouwd. De toren heeft sinds 2020 een spectaculair vormgegeven interieur met een opvallende trap als blikvanger, en biedt ruimte aan de permanente tentoonstelling Feest!

Interieur Kerktoren

In deze tentoonstelling komen acht feesten uit de christelijke en islamitische traditie tot leven. Deze tentoonstelling is onderdeel van het educatieve programma Schoolkerk, en is vooral gericht op kinderen en jongeren. Helemaal bovenin is een uitkijkpunt over het weidse Groninger land. De rijksmonumentale kerktoren is in bezit van de Stichting Groninger Kerken.

Martinustoren in Gennepe, Limburg Expositieruimte en bezoekerscentrum

De Willibrordustoren van Gennepe is een rijksmonumentale kerktoren, in eigendom van de gemeente. De neogotische toren werd gebouwd in de jaren 1868-1869. Tijdens WOII liepen kerk en toren ernstige schade op. De kerk werd afgebroken, maar de toren werd behouden. In 1974 is de kerktoren verkocht aan de gemeente, die de toren verschillende keren liet restaureren. Inmiddels is in de toren een goed bezocht bezoekerscentrum geopend waarbij op de verdiepingen een expositie te bekijken is.

Martinustoren Gennepe, 1869

Terneuzen, Willibrordustoren Vredeskapel en expositie

In 1914

Voor de sloop

In 1914 werd een neogotische kerk met toren gebouwd. Vanwege onder meer bodemverzakking door werkzaamheden aan de sluis in Terneuzen werd de kerk gesloopt in 1969. De toren bleef behouden, onder meer door actie van een groep bewoners. De gemeente steunde dat initiatief en dat leidde tot een restauratie, die in 2020 is afgerond. De toren, inmiddels een gemeentelijk monument, had al een tijdje geen goede bestemming, maar inmiddels (2022) is onder in de toren een kleine Vredeskapel, en bovenin is een expositieruimte waar bezoekers de geschiedenis van de kerk en de parochie tot zich kunnen nemen.

Impressie Torenwoning

Valkenboskerk Den Haag Wonen in de toren

In 1929 is de grote (1000 zitplaatsen) gereformeerde Valkenboskerk met 30 m hoge toren gebouwd in Den Haag. Door een teruglopend ledenaantal is de kerk in 2013 gesloten. In 2016 werden er plannen gemaakt om de Valkenboskerk te slopen om plaats te maken voor woningbouw. Hier werd door buurtbewoners tegen geprotesteerd. De gemeenteraad besloot dat de eigenaar (Protestantse kerk Den Haag) opnieuw in gesprek moest met alle betrokkenen. In 2022 lag er een nieuw plan voor verbouw van de kerk tot koopappartementen met instandhouding van de kerktoren. Ook in de toren is een appartement gepland.

Fonteinkerk Voorburg Wonen AAN de toren

In 1958 werd deze grote wederopbouwkerk met twee slanke betonnen torens met een luidklok in gebruik genomen. De kerk is een gemeentelijk monument. In 2013 werd de kerk buiten gebruik gesteld. Eind jaren 10 van de vorige eeuw werden plannen ontwikkeld om het gebouw op te toppen voor woningbouw. Dit wil zeggen dat er 3 verdiepingen boven op het kerkgebouw zijn gezet om appartementen te kunnen realiseren. De torens zijn hierbij behouden gebleven, maar omdat het gebouw opgehoogd is geeft het geheel een ander beeld.

Bovenste foto de Fonteinkerk in oorspronkelijke staat en onder de woningen in de Fonteinkerk in Voorburg

Gereformeerde Kerk Luttelgeest 1954

Impressie van woningbouw

Luttelgeest Noordoostpolder Kerktoren behouden

In Luttelgeest werd in 1954 de eerste gereformeerde kerk in de Noordoostpolder in Flevoland in gebruik genomen. De kerk werd ontworpen door architect J.H. van der Zee in de zogenaamde Delftse School stijl. Tot het ontwerp behoorde een klokkentoren met koperen spits met haantje. De kerk raakte buiten gebruik in 1994, en werd enkele jaren later verkocht. De kerk werd toen in gebruik genomen als expositieruimte. Inmiddels is het gebouw opnieuw verkocht, nu aan een projectontwikkelaar. Deze laat 8 appartementen in de kerk bouwen. De toren wordt opgeknapt, inclusief de klok en de windvaan. Als de VVE er t.z.t. mee akkoord gaat, kan ook bepaald worden dat de klok wordt geluid. Bewoners van Luttelgeest zagen overigens meer in het slopen van het kerkgebouw, maar de plaatselijke overheid besloot het gebouw te behouden. Het gebouw heeft geen monumentale status.

Sint-Petrus en Pauluskerk in Breedenbroek Blijft van het dorp

De voormalige Petrus en Pauluskerk Breedenbroek in verbouwing

De RK Sint Petrus en Pauluskerk wordt ook wel een Waterstaatskerk genoemd en is gebouwd in 1854-1855, met een vierkante kleine kerktoeren. Het kerkgebouw werd in 2015 aan de eredienst onttrokken. In 2018 werden plannen gemaakt om dit gemeentelijk monument te behouden voor het dorp. Plan is om de kerk gedeeltelijk te slopen en de kerktoeren te restaureren. Hiertoe wordt een stichting opgericht met als doel het kerkgebouw als cultureel erfgoed in stand te houden en dienstbaar te stellen aan de bevolking van het dorp Breedenbroek en omstreken. Het biedt bovendien ruimte aan de Rooms Katholieke Geloofsgemeenschap van Breedenbroek voor het houden van vieringen en overige geloofsuitingen. In het gedeeltelijk gesloopte gebouw wordt een glazen doos gebouwd met een gebedsruimte, een vergaderzaal, een toiletgroep en een keuken en kan ook als dorpshuis fungeren.

De Protestantse kerk van Schettens Van dorpskerk tot B&B

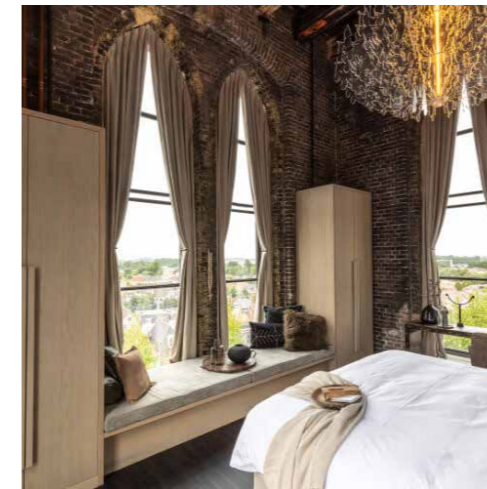

Overnachten in de kerktoeren

In 1865 werd een kerk gebouwd als vervanging van een eerdere kerk uit de 12e of 13e eeuw. In 1817 was de eerdere kerktoeren al vervangen door een nieuw houten exemplaar. In 1877 werd ook deze kerktoeren weer vervangen door een nieuwe stenen toeren, waarin in 1920 een inmiddels monumentaal uurwerk werd geplaatst. Op dit moment wordt nog eens per maand een viering gehouden in het kerkgebouw. De rest van de tijd wordt deze kerk verhuurd als B&B, waarbij mensen overnachten in de toeren, met prachtig uitzicht over het Friese land.

Sint-Laurentiuskerk Weesp Brouwerij in de kerk en overnachten in de kerktoeren

Overnachten in de kerktoeren Weesp

In 1876 wordt de Rooms-Katholieke neogotische Sint Laurentiuskerk met een toren van 65 m in Weesp in gebruik genomen. Deze toren is overigens in gedeeltes gebouwd, vanwege geldgebrek. Het bovenste deel is in 1900 gereedgekomen. In 2014 werd de kerk aan de eredienst onttrokken, mede vanwege de hoge niet op te brengen kosten door een slechte fundering. In 2016 is de kerk gekocht door een projectontwikkelaar, die er verschillende functies heeft ondergebracht, zoals een brouwerij, een proeflokaal, appartementen en een hotelkamer in de kerktoeren met prachtig uitzicht. In 2016 ontstond brand in de kerktoeren. De kerk is verbouwd en kerktoeren is hersteld. Kerk en toren zijn inmiddels een gemeentelijk monument.

De Jakobskerk in Winterswijk Niet-religieuze betrokkenheid bij de kerktoeren

De kerktoeren van de Jakobskerk (rijksmonument) in Winterswijk is in eigendom van de gemeente. In 1993 is er een carillon geplaatst, betaald door bewoners en plaatselijke onder-

nemers. De gemeente had plannen om de Jacobstoren te verkopen. Dit plan is afgeketst, en ook het carillon blijft behouden, na een massaal getekende petitie vanuit de Winterswijkse bevolking en (landelijke) aandacht.

Betrokkenheid bij de kerktoeren zagen we ook in Breedenbroek en in Den Haag bij de Valkenboskerk. Voorbeelden als deze geven aan dat naast eigenaren en kerkbestuurders ook niet-religieuze betrokkenen bij een kerktoeren hier soms financiële consequenties aan willen verbinden. Het zou zinvol kunnen zijn om de mogelijkheden voor meer breed gedragen maatschappelijke oplossingen te onderzoeken.

Torenverhaal

Waar is de gouden haan van de Laurentius in Weesp gebleven? 'Wegvliegen kon hij niet'

De Sint-Laurentiustoren in Weesp is genoemd naar Laurentius, de patroonheilige van 'allen die met vuur werken'. Is het toeval? De toren raakte enkele jaren geleden zelf ook in conflict met vuur. Dat verwoestte de torenspits.

Projectontwikkelaar Cees van Vliet weet het nog precies. Het was 8 november 2016 en de toren van 'zijn' Sint-Laurentiuskerk stond in de brand. 'Het leek in eerste instantie maar een klein brandje te zijn, net onder het kruis. Maar dat ging al snel van kwaad tot erger.' Twee jaar daarvoor was Van Vliet eigenaar geworden van de kerk.

Hoe komt de Sint-Laurentius aan zijn naam? De heilige Laurentius leefde in de derde eeuw onder keizer Valerianus. Die was christenen aanvankelijk welgezind.

De paus belastte Laurentius met het kerkelijk bezit van Rome. De houding van de Romeinse keizer veranderde echter toen hij zijn zinnen begon te zetten op de kerkelijke schatten. Laurentius viel een publieke onderzetting ten deel, maar de aartsdiaken had de schatten echter in veiligheid gesteld. Daarop ontstak de keizer in woede en liet de diaken folteren en later levend verbranden. Sindsdien wordt Laurentius vereerd als de beschermheilige van iedereen die met vuur werkt. Veel kerken dragen inmiddels de naam van deze Laurentius. Zoals dus de Sint-Laurentius in Weesp. De toren is relatief nieuw: in de negentiende eeuw stampten bouwers de 65 meter hoge toren in twee jaar uit de grond. Toren en kerk moesten de katholieke schuilkerken vervangen, die nodig waren toen de protestanten het in Weesp voor het zeggen kregen. Hoewel in deze kerk aanvankelijk goed gekerkt werd,

kalfde het aantal bezoekers door de toenemende secularisatie af. Door oplopende onderhoudskosten bleek de kerk niet langer dragelijk voor de parochianen. Het kerkbestuur verkocht het godshuis in 2014 aan de Weesper projectontwikkelaar Cees van Vliet. Die telde een miljoen euro neer voor de aankoop van de kerk en spendeerde zeven miljoen euro aan de verbouwing.

'Het kruis is weg,
de toren is ingestort
en de gouden haan is
verdwenen'

Terwijl op die 8 november 2016 de vlammen uit de toren slaan, evacueren hulpdiensten 25 omliggende woningen. Veel Weespenaren verzamelen zich om de brandende toren. 'Ik ben hier getrouwd', 'ik ben hier gedoopt' klonk het om je heen, vertelt voormalig burgemeester Bas Jan van Bochove. Zo'n 75 brandweerlieden bestrijden de brand, maar dat blijkt niet zo eenvoudig: een ladderwagen reikt

tot maximaal dertig meter en de waterstraal gaat niet hoger dan twintig meter. 'Uiteindelijk koos de brandweer ervoor om vooral preventief te werken,' vertelt eigenaar Cees van Vliet. Na verloop van tijd stort de brandende torenspits naar beneden. Die valt precies op de goede plek. Van Vliet: 'Op het plein, tussen de pastorie en de kerk in. Als die in de kerk was gevallen, zou de schade niet te overzien zijn geweest. Het hout van de kerk is kurkdroog en zou als aanmaakblokjes voor het vuur zijn geweest.' Aan het einde van de avond klinkt het sein 'brand meester' en kunnen omwonenden terug naar hun huis. Het kruis is weg, de toren is ingestort en de gouden haan is verdwenen.

Dat laatste is gek. Het gouden dier kan niet gesmolten zijn, zegt Van Vliet tegen RTV Noord-Holland: 'Daarvoor had de temperatuur zo'n 1000 graden moeten zijn.' De haan is vanzelfsprekend ook niet gevlogen, zegt hij erover. Zelf vermoedt hij dat het dier in de nachtelijke uren is meegenomen. 'Misschien iemand die dacht dat de windvaan bij de oudijzerboer nog iets zou opleveren.'

De tekening van het dier lag nog ergens in een archief. Daardoor kon een nieuwe haan, niet te onderscheiden van de oude, worden gegoten. In 2018 is de spits hersteld. Een hijskraan zette in een uur tijd het gevaarte van 25 meter (24 ton zwaar) weer op z'n plek. In de klokkentoren is nu een bruidssuite gerealiseerd. Tortelduifjes moeten daarvoor wel flink in hun buidel tasten: vanaf 540 euro kan er een overnachting worden geboekt.

Vragen voor de peiling onder kerken over kerktorens

1. Wat is in uw ogen de belangrijkste functie van de kerktoren:

- Herkenningpunt in stad/dorp
- Teken van geloof in God
- Verwijzing naar de kerk
- Aanduider van tijd (als er een torenklok is)

2. Wat is de vorm van de kerktoren?

- Dakruiter (torentje op de nok van de kerk)
- Vrijstaande toren met eigen grondvlak
- Toren die tegen de kerk aangebouwd is
- Anders: ....

3. Wat is de onderhoudsstaat van de kerktoren:

- Goed
- Matig
- Achterstallig
- Onbekend

4. Bent u eigenaar van de kerktoren?

- Ja
- Nee, dat is de plaatselijke overheid
- Nee, de kerktoren is in bezit van een stichting

5. De kerktoren:

- Is in renovatie/restauratie
- Heeft groot onderhoud hard nodig
- Allebei niet van toepassing

6. Wat zijn de jaarlijkse onderhoudskosten van de kerktoren:

- onbekend
- < € 5.000
- € 5.000 - 10.000
- € 10.000 - € 20.000
- > € 20.000

7. Heeft u ondersteuning van (bouw)deskundigen nodig bij het onderhoud van de kerktoren?

- Ja, dringend
- Misschien
- Nee, we hebben zelf deskundigheid in huis

8. Aan welke specifieke expertise heeft u behoefte bij het onderhoud van de kerktoren?

- Geen kennis
- Bouwtechnische kennis.
- Kennis over veiligheidsaspecten
- Andere kennis, nl.....
- Geen kennis

9. Heeft u financiële ondersteuning nodig voor het onderhoud van de kerktoren?

- Ja, dringend. We hebben: € ..... nodig voor (groot) onderhoud
- Misschien
- Nee, we redden het zelf

10. Wat zijn de gevolgen voor de kerktoren als u geen financiële ondersteuning krijgt?

- De kerktoren loopt schade op aan voegen, dakpannen etc.

- De kerktoren verzakt.
- We kunnen de veiligheid en toegankelijkheid van de kerktoren niet garanderen.
- Andere gevolgen: ...
- Geen gevolgen.

11. Hoe ziet u de toekomst van de kerktoren:

- Rooskleurig
- Neutraal
- Zorgelijk

12. U kunt hier nog iets toevoegen of toelichten:

Literatuurlijst

Literatuur

Kuile, Engelbert Hendrik ter. *De Torens van Nederland*. 3. dr, Allert de Lange, 1946
Besselaar, Herman. *Torens van Nederland*. Fibula-Van Dishoeck, 1972
Dunk, Thomas H. von der. *Toren versus Traditie: De Worsteling van Classicistische Architecten Met Een Middeleeuws Fenomeen*. Primavera Pers; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2015
Lassche, Harm A., (2017). *Kerktorens, ze blijven de aandacht vragen*. Kerkbeheer, 6, 8-12.

Websites

[Torenmuseum Oud Valkenburg](#)
[Wonen in de Valkenboskerk](#)
[HP architecten transformatie Fonteinkerk](#)
[Stichting Cultuurkerkdetoekomst Breedenbroek](#)
[Reliwiki](#)
[Gereformeerde kerken: Kerk Luttelgeest plat voor woningbouw 2022](#)
[Omroep Fevoland: Acht appartementen in voormalige kerk in Luttelgeest](#)
[Kerk Garmerwolde](#)
[Schoolkerk.nl](#)
[Bezoekerscentrum Martinustoren](#)
[Omroep Zeeland: Vredeskapel zorgt voor nieuw leven in eenzame toren](#)
[De Gelderlander: Leo Roeterink uit Breedenbroek maakt het onmogelijke waar](#)
[Kerkovernachting.nl](#)
[Clocktower.nl](#)
[Stichting tot Behoud van het Torenuurwerk](#)

Colofon

Door Kerk & Co

I.s.m. met Rechurch

Kerk&co.

rechurch

In opdracht van Programma Toekomst Religieus Erfgoed / Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

Toekomst
religieus erfgoed

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Met dank aan

Jos Schrijen, bouwhistoricus
Robert Helder, Stichting Klinkend Erfgoed
Hendrina de Graaf
Albert Reinstra en Judith Toebast, RCE

Foto's

Hans Bouma, Chris Schaapman, Google maps, ANP, Wikipedia, Rijksmuseum Amsterdam, Jos Schrijen, RCE, Anton van Daal, kerkgarmerwolde.nl, cultuurkerkdetoekomst.nl, hparchitecten.nl, wonenindevalkenboskerk.nl, kerkovernachting.nl, clocktower.nl, Annyas, Martjan Kuit, G.J. Hammink, Ronald Aker, Siebe Reiding, Chiel Kievit, Barry Kriekaard, Kees Codée, Wikipedia, Visit groningen, visitgennep, denoordoostpolder.nl, André van Dijk, Kerkfotografie

Vormgeving

Marieke de Roo

Disclaimer

Rechten over deze publicatie en de onderliggende database voorbehouden aan de RCE en Kerk & Co.

